

VERLOREN GESCHIEDENIS

Een historiografische analyse:

*De dissidente architect F.J. Nieuwenhuis
en het herschrijven van de architectuurgeschiedenis
van de negentiende eeuw
door de bewonderaars van P.J.H. Cuypers*

Verloren geschiedenis

Een historiografische analyse:

De dissidente architect F.J. Nieuwenhuis en het herschrijven van de architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw door de bewonderaars van P.J.H. Cuypers

Universiteit Utrecht

Scriptie

Mark van Gend

studentnr. 0000698

markvangend@gmail.com

MA Kunstgeschiedenis

Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg

2021

Begeleider:

dr. Dirk Van de Vijver

Tweede lezer:

prof. dr. Koen Ottenheym

Afbeelding voorpagina:

Het door E.H. Gugel en F.J. Nieuwenhuis in neorenaissancistische stijl ontworpen Utrechtse Academiegebouw (1892) op het Domplein, met links daarvan het door P.J.H. Cuypers ontworpen neogotische toegangspoortje (1894) aan de pandhof van de Domkerk, circa 1900.

[Het Utrechts Archief / cat.nr. 305]

Lc 8:17

INHOUDSOPGAVE

Inleiding

- *Keuze van het onderwerp* 4
- *Wetenschappelijke relevantie* 5
- *Onderzoeksmethode en afbakening* 5
- *Hoofdvraag en deelvragen* 6
- *Structuur* 7

Hoofdstuk 1

1980-1990: De ruïne van de reputatie van Nieuwenhuis

- *Jongere bouwkunst in Utrecht (1985)* 8
- *Denslagen: Omstreden herstel (1987)* 8

Hoofdstuk 2

1990-2005: In de schaduw van het beeld van Cuypers

- *Van Leeuwen: De maakbaarheid van het verleden (1995)* 10
- *Van der Woud: Waarheid en karakter (1997)* 11
- *Palmaerts: Eclecticisme (2005)* 12
- *Een paradijs vol weelde (2000)* 13

Hoofdstuk 3

2005-2020: Nieuwe opgravingen

- *Van Santen: Scholen en schoonheid (2007)* 14
- *Wiegman: De restauratie van het Domplein 1875-1932 (2007)* 14
- *Wiegman: Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte (2012)* 16
- *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad (2014)* 17
- *Smit: Het belang van het Binnenhof (2015)* 22

Conclusie:

Wat de scherven ons vertellen 30

Afbeeldingen 33

Literatuur 36

INLEIDING

Al mijn overgrootouders waren Utrechtse negentiende-eeuwers. De vader van de vader van mijn vader, Matthijs van Gend, die vanaf 1900 veertig jaar lang bediende bij het Utrechtsch Studenten Corps zou zijn, heeft als 16-jarige kunnen meemaken hoe het 11-jarige koninginnetje Wilhelmina in 1892 feestelijk de eerste steen van het nieuwe – door Ferdinand Jacob Nieuwenhuis (1848-1919) ontworpen – Universiteitsgebouw kwam leggen. Toen het Centraal Museum in de Agnietenstraat – het laatste door Nieuwenhuis ontworpen gebouw – in 1921 werd geopend, was de vader van mijn moeder 10 jaar oud en woonde hij daar om de hoek, in de Groenestraat. Wie door de voor eeuwig middeleeuwse binnenstad van Utrecht loopt ziet overal de omvangrijke erfenis van de negentiende eeuw, zowel in de vele toen opgetrokken gebouwen als in de straten zelf, met alle verbredingen en doorbraken die toen werden doorgevoerd. Hier moet Nieuwenhuis, die van 1890 tot 1915 in Utrecht de directeur van de dienst Gemeentewerken was, toch ook zeker een aanzienlijk aandeel in hebben gehad.

Het laatste kwart van de negentiende eeuw staat nog helemaal niet zo ver van ons af. Ook al is in materiële zin misschien alles sindsdien veranderd, die periode vormt toch onmiskenbaar het begin van dezelfde moderne wereld waarin wij nu nog altijd leven. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat wij nu in de eenentwintigste eeuw nog steeds een vrij goed beeld hebben van die ons zo nabije periode. Uit de negentiende eeuw is er ons veel historische informatie overgeleverd, en omdat dit nog zo dichtbij voelt lijkt er ook weinig aanleiding te zijn om aan de juistheid van deze informatie te twijfelen. We zijn er vrij algemeen van overtuigd dat we het beeld van de negentiende eeuw nog met onze eigen ogen bekijken, en dat dit dus wel zal kloppen. Maar wie eens goed met zijn ogen knippert en dan met een frisse, kritische blik het architectuurhistorische beeld van het laatste kwart van de negentiende eeuw bestudeert zal bekropen worden door het ongemakkelijke gevoel dat we niet kijken naar waar we naar dachten te kijken. En uit de schaduw van dat beeld komt dan Nieuwenhuis tevoorschijn, die ons opmerkelijke dingen heeft te laten zien.

Keuze van het onderwerp

Alles wat hierna volgt is in essentie de schuld van Henk Jansen, beleidsadviseur Erfgoed bij de gemeente Utrecht. Toen we in het stadhuis tegenover elkaar zaten om de mogelijkheden voor een stage bij de afdeling Erfgoed te bespreken, vertelde ik hem dat ik vooral graag wilde meekijken bij de praktijk van het advieswerk, maar dat mijn docenten het toch ook wel bijzonder op prijs zouden stellen als ik tegelijkertijd een academisch verantwoord onderzoek zou uitvoeren, dat ik dan vervolgens uit zou kunnen werken tot een scriptie. Omdat ik zelf tevergeefs had geworsteld met het verzinnen van een geschikt onderwerp, sprak ik de hoop uit dat men bij de gemeente misschien nog een dossier op de plank had liggen dat nodig eens onderzocht moest worden. Henk verzekerde mij dat ik daar gerust over kon zijn, want dat daar geen gebrek aan was. Omdat ik had verteld dat mijn interesse meer uitging naar openbare gebouwen dan naar kapitale herenhuizen, kwam hij met de suggestie dat ik onderzoek zou kunnen doen naar ene Nieuwenhuis, die van 1890 tot 1915 stadsarchitect was geweest, maar waar men bij de gemeente eigenlijk nauwelijks informatie over had.

Veel meer openbaar dan architectuur voor de gemeente werd het natuurlijk niet, en bovendien betrof dit een periode die ik cultuurhistorisch sowieso al erg fascinerend vond, dus ik hapte direct toe. De naam Nieuwenhuis zei mij echter helemaal niks (hoewel ik sindsdien heb ontdekt dat ik toen tijdens mijn studie al twee keer een project voorbij had zien komen waar hij direct bij betrokken was geweest, maar waar zijn naam niet meer aan verbonden was). Vervolgens heb ik voor de gemeente uitgezocht wat Nieuwenhuis als stadsarchitect, of liever gezegd als directeur Gemeentewerken, allemaal in en voor Utrecht gedaan heeft. Dat leverde, na veel gegraveerd in beperkt toegankelijke archieven en het aan elkaar puzzelen van snippers informatie, een indrukwekkende lijst met gemeentelijke bouwprojecten op. En om ook nog maar uit te zoeken op basis van welke prestaties en reputatie hij zijn benoeming bij de gemeente had gekregen, ben ik toen maar meteen doorgegaan met het in kaart brengen van wat Nieuwenhuis als zelfstandig architect had gedaan, voor en na zijn periode in dienst van Utrecht. Dat leverde nog veel meer fascinerende informatie op.

Daarvan zul je in deze scriptie echter weinig terugzien; al die interessante ‘nieuwe’ gegevens over het leven en werk van Nieuwenhuis zullen zeker in een latere studie nog uitgebreid aan bod komen, maar toen mijn scriptiebegeleider Dirk Van de Vijver zag hoe alleen al het historiografische deel van mijn onderzoek naar Nieuwenhuis zich ontwikkelde, heb ik er op zijn advies voor gekozen om in feite het proces van de eerste fase van dat onderzoek, de literatuurstudie, tot onderwerp van mijn scriptie te maken. Wat er in de literatuur aan informatie over Nieuwenhuis staat, en eigenlijk nog wel meer wat er niet staat, zegt namelijk heel veel. Een kritische historiografische

analyse van hoe de perceptie van Nieuwenhuis zich historisch heeft ontwikkeld blijkt ook de mogelijkheid te bieden om veel te zeggen over hoe in breder perspectief de architectuurhistorische perceptie van de tweede helft van de negentiende eeuw zich heeft ontwikkeld. En dat lijkt toch wel wat ingewikkelder, en ook meer discutabel, in elkaar te zitten dan we tot nu toe aannamen.

Wetenschappelijke relevantie

Tot aan de jaren negentig van de twintigste eeuw is er relatief weinig onderzoek naar de architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw gedaan. Met name het laatste kwart van die eeuw was zelden het onderwerp van diepgravende studie. Dat kwam deels omdat vrij algemeen werd aangenomen dat het beeld dat men had van deze periode al compleet was, en deels omdat men vanaf de jaren zestig deze periode op basis van dat beeld uiterst negatief beoordeelde. Pas sinds de jaren negentig dringt het besef door dat de perceptie van deze periode tot dan toe te eenzijdig was, eerst positief en later negatief, en vindt er langzaam maar zeker een nuancering plaats. Een belangrijke rol daarbij speelt de deconstructie van de mythe die was gevormd rondom de architect Pierre Cuypers als personificatie van de tweede helft van de negentiende eeuw.¹

Er komt sindsdien langzaam meer informatie naar voren die er op wijst dat Cuypers weliswaar, door zijn politieke connecties en positie, inderdaad heel dominant was, maar dat hij in werkelijkheid maar weinig medestanders had. Dankzij deze nuancering wordt deze periode nu niet langer meer gezien als een massief, oninteressant tijdsblok waarin er maar één, sindsdien verworpen, ideologische benadering van architectuur en monumentenzorg was. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw wordt er dan ook eindelijk serieus onderzoek gedaan naar specifieke deelaspecten van de architectuurgeschiedenis van de tweede helft van de negentiende eeuw.

Het blijkt echter zeer lastig te zijn om te weten wat we niet weten. Door de langdurige en tot voor relatief kort algemeen geaccepteerde mythologisering blijkt er veel historische informatie compleet uit het zicht verdwenen te zijn. De nieuwe specialistische onderzoeken leveren los van elkaar interessante gegevens op, maar het lukt vooralsnog nauwelijks om deze fragmenten in een grotere historische context bij elkaar te brengen. Het is nu wel duidelijk dat de ideologische ruimte die door Cuypers en zijn werkwijze en ideeën werd ingenomen, met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw, aanzienlijk kleiner was dan voorheen werd aangenomen, maar wie en wat zich dan wel bevonden in die nu vrijgekomen ruimte in de architectuur en het debat over de bouwkunst in Nederland, blijft vooralsnog onduidelijk. De contouren van een nieuwe geschiedschrijving van de architectuurhistorie van de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland worden steeds beter zichtbaar, maar de invulling daarvan bevindt zich nog in een fase waarin er veel pionierswerk nodig zal zijn.

Een gericht onderzoek naar één specifieke architect uit deze periode, zoals F.J. Nieuwenhuis, die nu vrijwel vergeten is, maar die toch lange tijd in dienst van een relatief grote stad was en ook op nationaal niveau werkzaam lijkt te zijn geweest, heeft de potentie om een interessante bijdrage te kunnen leveren aan die invulling. Het blijft een sprong in het diepe, want het kan ook heel goed terecht blijken te zijn dat Nieuwenhuis de geschiedenisboeken niet gehaald heeft, maar dergelijke sprongen zijn nu nodig om ons vertekende beeld van het laatste kwart van de negentiende eeuw bij te stellen. Dankzij verschillende onderzoeken naar specifieke bouw- en restauratieprojecten, tijdschriften en andere architectuurhistorische verschijnselen uit deze periode is er zoals gezegd al interessante nieuwe informatie boven water gekomen, maar wat we eigenlijk idealiter nodig hebben is een historische figuur wiens levenslijn ons de mogelijkheid biedt om veel van deze losse eindjes aan elkaar te knopen. Iemand die voor architectuurhistorici dienst kan doen als een eerste vertegenwoordiger van de negentiende-eeuwse wereld buiten het kamp Cuypers, die ons wegwijs kan maken in die nu nog slechts vermoede wereld en nieuwe paden kan tonen voor verder gericht onderzoek. Een dergelijke historische figuur kan ons tegelijkertijd ook meer inzicht verschaffen in hoe de mythologisering rondom Cuypers tot stand kwam, hoe ingrijpend dat proces was, en welk effect dat nu eventueel nog steeds heeft op onze perceptie van die tijdsperiode en de architecten die niet werden meegenomen in de mythevorming. Dat is een hoge verwachting, en het is zeker niet gezegd dat Nieuwenhuis daaraan kan voldoen, maar het is bij hem ook niet bij voorbaat al uitgesloten en dus het uitproberen waard.

1 – Pionier op dit gebied, zeker ook wat betreft de popularisatie van dit nieuwe onderzoeksperspectief, is Auke van der Woud, met name dankzij diens publicaties *Waarheid en karakter* (1997) en *Sterrenstof* (2008). De Cuypers-mythe is echter onlosmakelijk verbonden en voor een belangrijk deel ontstaan in samenhang met de Berlage-mythe (zie ook noot 76), die eerder al fundamenteel werd gerelativeerd door Manfred Bock, eerst in zijn inleiding bij de tentoonstellingscatalogus *H.P. Berlage, bouwmeester 1856-1934* (Haags Gemeentemuseum 1975) en vervolgens aanzienlijk verder historiografisch uitgewerkt in zijn Berlijnse dissertatie uit 1980, waarvan de handelseditie in Nederland werd gepubliceerd als: *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur im ausgehenden Jahrhundert*, Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst 3, Den Haag-Wiesbaden, 1983.

Afbakening en onderzoeksmethode

In de periode kort voor en na zijn overlijden in 1919 werd Nieuwenhuis in beschouwende overzichten van de eigentijdse architectuur altijd wel genoemd, maar deze bronnen worden nauwelijks meer gebruikt binnen architectuurhistorische studies, althans niet in onderzoeken naar het laatste kwart van de negentiende eeuw. Omdat ze dus geen directe invloed meer hebben op de huidige perceptie van Nieuwenhuis zijn deze bronnen buiten beschouwing gelaten. Na de jaren 20 werd het namelijk heel snel heel stil rondom Nieuwenhuis en daalde sowieso de interesse van architectuurhistorici in de negentiende eeuw, zeker als een onderwerp niet direct met Pierre Cuypers te maken had, naar een minimum. Pas in de jaren 80 ontstaat er weer heel aarzelend een nieuwe belangstelling voor dit tijdperk, en dit is dan ook waar dit onderzoek begint.

Strikt gesproken is dit puur een literatuuronderzoek. Er wordt in kaart gebracht welke informatie er nog publiekelijk beschikbaar is over Nieuwenhuis, hoe dat in een bredere historische context is geplaatst, en welke oordelen daar eventueel – bewust of onbewust – aan zijn meegegeven. Zoals gezegd pleeg ik daarbij wel enigszins ‘handel met voorkennis’, aangezien ik zelf ook al buiten de literatuur om onderzoek naar Nieuwenhuis heb gedaan en inmiddels veel meer informatie heb verzameld dan er in de literatuur beschikbaar is, maar ik heb heel bewust geprobeerd om mezelf er van te weerhouden om eventuele lacunes die ik signaleerde aan te vullen. Alleen wanneer er echt overduidelijk sprake was van incorrecte informatie heb ik daar op gewezen en er de juiste gegevens bijgezet.

Dankzij die voorkennis was ik wel in staat om te herkennen wanneer onderzoekers niet de beschikking hadden over bepaalde informatie, of wanneer ze de wel beschikbare informatie beoordeelden als niet historisch relevant genoeg. Daarmee heb ik geprobeerd om niet alleen een oppervlakkige opsomming te geven van de algemeen toegankelijke gegevens over Nieuwenhuis, maar ook een niveau dieper te gaan, en in kaart te brengen hoe de kennis over Nieuwenhuis zich heeft ontwikkeld en welke keuzes en ook beoordelingen daarbij een rol hebben gespeeld. Vervolgens heb ik geprobeerd om nog een niveau dieper te gaan en ook te analyseren welk perspectief de verschillende onderzoekers hanteerden om, grotendeels onbewust, hun architectuurhistorische onderzoeksgegevens te filteren, en waar dat perspectief vandaan kwam. Door de in deze scriptie behandelde bronnen op die manier chronologisch achter elkaar te zetten zie je uiteindelijk een fascinerend patroon ontstaan.

Het maken van keuzes over welke literatuur wel en niet in dit onderzoek zou moeten worden opgenomen was nauwelijks nodig; de behandelde bronnen zijn niet alleen de meest relevante, maar vormen negentig procent van wat er in totaal aan bronnen beschikbaar is met informatie over Nieuwenhuis. Er zijn zelfs drie boeken waarin Nieuwenhuis niet voorkomt – juist daarom – toch in het onderzoek meegenomen: *Omstreden herstel* (1987) van Denslagen als begin en nog altijd standaardwerk van de bestudering van restauratieopvattingen, *Eclecticisme* (2005) van Palmaerts om enige internationale context te geven en te laten zien dat de situatie in Nederland op zichzelf stond (en niet echt in positieve zin), en *Een paradijs vol weelde* (2000), omdat in dit boek over de geschiedenis van de stad Utrecht veel aandacht wordt besteed aan de projecten van de dienst Gemeentewerken in de periode dat de volstrekt niet genoemde Nieuwenhuis er de directeur was.

Er zijn weliswaar ook nog enkele andere publicaties, bijvoorbeeld over de Domkerk, waarin zijn naam wel een hele enkele keer voorkomt, maar als er duidelijk alleen informatie – zeer incompleet en vaak ook nog onjuist – was overgenomen uit een andere bron, is er voor gekozen deze buiten beschouwing te laten en slechts de originele bron te bespreken. Twee artikelen waarin Nieuwenhuis wel een grotere rol speelt zijn ook buiten deze historiografie gebleven, omdat de auteurs, Wiegman en De Kam, hierin feitelijk hun elders gepubliceerde onderzoeksresultaten slechts anders formuleerden en die andere publicaties wel deel uitmaken van dit onderzoek; naar deze artikelen wordt wel expliciet verwezen in voetnoten (34 & 39). Alle enigszins relevante literatuur met verwijzingen naar Nieuwenhuis die buiten het kader van deze historiografie is gebleven is wel opgenomen in de literatuurlijst.

Hoofdvraag en deelvragen

De hoofdvraag van deze scriptie is: Wat is de huidige perceptie van F.J. Nieuwenhuis? Het draait in deze historiografische analyse in feite echter om vijf vragen, die bij iedere in deze studie behandelde publicatie op de achtergrond steeds weer opnieuw worden gesteld:

- Welke historische feiten over Nieuwenhuis zijn hierin terug te vinden?
- In welke historische context worden deze gegevens door de auteur(s) gepresenteerd?
- Hoe worden de gepresenteerde gegevens over Nieuwenhuis door de auteur(s) beoordeeld?
- Vanuit welk perspectief worden Nieuwenhuis en de historische context door de auteur(s) benaderd?
- Is er een verklaring te geven voor waar dit perspectief van de auteur(s), bewust of onbewust, vandaan komt?

In de conclusie zal uiteindelijk dan ook worden geprobeerd om niet alleen een beeld te geven van de huidige perceptie van de architect F.J. Nieuwenhuis, maar ook van hoe die perceptie zich ontwikkeld heeft en welke omstandigheden op die ontwikkeling van invloed zijn geweest.

Structuur

De teksten die behandeld worden in deze historiografische analyse zijn chronologisch gerangschikt en ingedeeld in drie hoofdstukken, die elk gekoppeld zijn aan een onderscheiden periode. In het eerste hoofdstuk draait het om het herontdekken, vanaf de jaren 80, van de negentiende eeuw, en het tevoorschijn komen van enkele, voor de onderzoekers onbegrijpelijke, brokstukjes van wat er nog over was van de reputatie van Nieuwenhuis. Het toeval wil dat er juist in de gemeente Utrecht, waar Nieuwenhuis zo veel van zijn architectonische werk uitvoerde, al relatief vroeg (1985) een serieuze inventarisatie werd gemaakt van monumentale panden uit de voor hem relevante periode. Na een analyse van dit rapport volgt een bespreking van het onvolprezen *Omstreden herstel* (1987) van Wim Denslagen, om ook de voor de reputatie van Nieuwenhuis belangrijke perceptie van zijn werk als restauratiearchitect in de algehele analyse mee te kunnen nemen.

Het tweede hoofdstuk draait om de nuancering, vanaf de jaren 90, van de mythische proporties die Pierre Cuypers in de architectuurhistorische perceptie van de negentiende eeuw had aangenomen. De studie van Wies van Leeuwen over Cuypers (1995) wordt gebruikt als zeldzaam wetenschappelijk verantwoord voorbeeld van die mythevorming en feitelijk de laatste, al niet meer helemaal overtuigende, uiting daarvan. Daarna komt het absolute sleutelwerk voor de nuancering van de mythe, *Waarheid en karakter* (1997) van Auke van der Woud, aan bod. Met de laatste twee boeken die besproken worden in het tweede hoofdstuk wordt de chronologie eenmalig enigszins losgelaten; eerst komt *Eclecticisme* (2005) van Geert Palmaerts aan bod, omdat dit feitelijk deel uitmaakte van het grote onderzoekproject van Van der Woud, en daarna *Een paradijs vol weelde* (2000), omdat dit standaardwerk over de geschiedenis van de stad Utrecht een mooie aanloop vormt naar het derde hoofdstuk.

Hierin verschuift de focus namelijk weer voor een belangrijk deel terug naar Utrecht. Het derde hoofdstuk is gewijd aan de onderzoeken naar deelaspecten van de negentiende eeuw, die ontstonden in de wetenschappelijke ruimte die was gecreëerd door de relativisering van de architectuurhistorische positie van Cuypers. Dit start met een studie van Bettina van Santen naar schoolgebouwen in de stad Utrecht (2007), die ook een belangrijk aspect waren van het werk van Nieuwenhuis als directeur Gemeentewerken. Vervolgens komen de masterscriptie (2007) en een artikel (2012) van Menno Wiegman aan bod; hierin ligt de nadruk op Nieuwenhuis als restauratiearchitect, en dan nog specifiek op zijn werk bij verschillende projecten op het Utrechtse Domplein, maar wordt er voor het eerst echt wat uitgebreider aandacht aan Nieuwenhuis besteed en is er zelfs enige aandacht voor zijn theoretische standpunten. Hier komt ook de omvangrijke door Nieuwenhuis uitgevoerde restauratie van de Domtoren voor het eerst aan bod, en dit onderwerp wordt aanzienlijk verder uitgewerkt in het standaardwerk over de toren, *Trots van de stad* (2014) van René de Kam, Frans Kipp en Daan Claessen.

Dit is het op één na meest recente boek dat besproken wordt, maar dit wordt in de historiografische analyse ook gebruikt om te illustreren hoe lang de effecten van de mythologisering van Cuypers, ondanks alle nuancering sinds de jaren negentig, toch nog door blijft werken. Op de destructieve gevolgen hiervan voor Nieuwenhuis wordt dieper ingegaan wanneer vervolgens één keer niet een specifieke publicatie, maar een auteur van vele publicaties, Toon Haakma Wagenaar, wordt besproken. Aan het eind verlaten we toch nog even Utrecht om een zeer verhelderende uitstap te maken naar Den Haag, aan de hand van *Het belang van het Binnenhof* (2015) van Diederik Smit; diens studie is wat minder strikt architectuurhistorisch opgezet, maar biedt veruit de meeste informatie, zowel over enkele prominente door Nieuwenhuis uitgevoerde projecten, als over zijn positie binnen de toenmalige architectenwereld en ten opzichte van Cuypers.

Hoofdstuk 1

1980-1990: DE RUINE VAN DE REPUTATIE VAN NIEUWENHUIS

Jongere bouwkunst in Utrecht (1985)

Dat de Nederlandse architectuur van de negentiende eeuw zich mag verheugen het onderwerp te zijn van serieuze studie is nog maar een betrekkelijk recente ontwikkeling. Een relatief vroeg voorbeeld van serieuze aandacht voor negentiende-eeuwse architectuur, toevallig ook nog eens gericht op Utrecht, is het inventarisatierapport *Jongere bouwkunst in Utrecht: Monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940*, dat de gemeentelijke monumentencommissie publiceerde in 1985.² Het is opmerkelijk dat dit rapport een dergelijke lange periode omvat, waarin meerdere radicaal van elkaar verschillende stijlen elkaar opvolgden; van het neoclassicistische Academisch Ziekenhuis naar het neorenaissancistische Academiegebouw, naar het Rietveld-Schröderhuis, tot aan de stadsschouwburg van Dudok. Ieder van deze stijlen heeft inmiddels wel een status bereikt die een eigen inventarisatie zou rechtvaardigen, maar in de jaren 80 moest er duidelijk nog pionierswerk verricht worden.

Het rapport omvat hierdoor wel het volledige werkzame leven (circa 1875 tot 1919) van Nieuwenhuis. Toch wordt hij maar tweemaal in de inventarisatie vermeldt als architect; bij het Academiegebouw (Domplein, 1891-1894, samen met Gugel), en bij het Centraal Museum (Agnietenstraat, 1918). Er staan nog drie andere objecten in de lijst die wel degelijk van de hand van Nieuwenhuis zijn, maar waarbij dit blijkbaar uit beeld was geraakt. Dit geldt voor het Fysisch Laboratorium (1875, Bijlhouwerstraat 8, waar naast de ingang nota bene een steen is ingemetseld met de inscriptie 'F.J. Nieuwenhuis architect'), de 2^e Algemene Begraafplaats Kovelswade (1904, Koningsweg, maar in het rapport 'Kavelswade' genoemd en gesitueerd aan de Gansstraat), en Lucasbolwerk 7-8 (1880, maar in het rapport gedateerd in 1873).

Deze inventarisatie bestaat in totaal uit 364 woongebouwen en 341 objecten uit andere categorieën. Een dergelijke inventarisatie zou tegenwoordig waarschijnlijk drie of vier keer zoveel objecten bevatten, en bij de gebouwen die wel zijn opgenomen in het rapport uit 1985 is maar van 177 de naam van de architect bekend, waarbij in totaal 77 verschillende architecten zijn opgenomen. De architecten die meer dan vijf objecten achter hun naam hebben staan zijn S.A. van Lunteren (6), G.Th. Rietveld (6), A. Tepe (6), J.I. Planjer (7), J.M. Kuiler (9), W.A. Maas (9) en P.J. Houtzagers (14). Dat Nieuwenhuis in dat rijtje niet voorkomt is dus op zich niet zo opmerkelijk, hij verkeert wat dat betreft in het prominente gezelschap van bijvoorbeeld Zocher en Van Ravesteyn, en duidt vooral op de vroege fase waarin het onderzoek naar deze periode toen nog verkeerde. Dat Houtzagers ruim bovenaan de lijst staat komt ongetwijfeld doordat er binnen de gemeentelijke afdeling Erfgoed toen al specifiek apart onderzoek naar diens werk in Utrecht was gedaan.³

Toch blijft een aantal van twee vermeldingen wel erg karig voor een architect die ruim 45 jaar lang in of vanuit Utrecht werkzaam was, waarvan 25 als directeur Gemeentewerken. Dat ook zijn voorganger in die functie, Cornelis Vermeijs, die vanaf 1860 bijna 30 jaar lang stadsarchitect van Utrecht was, het moet doen met maar 3 vermeldingen duidt er wellicht ook op dat de Utrechtse stadsarchitecten wat betreft hun reputatie en prestige met het probleem zitten dat zij hun architectuurontwerpen in principe maakten namens de gemeente en niet op persoonlijke titel. Dat Planjer als één van de opvolgers van Nieuwenhuis met 7 vermeldingen wel iets beter scoort komt waarschijnlijk doordat zijn werk vanaf de jaren 30 tot 1956 beter was gearchiveerd binnen de moderne gemeentelijke organisatie, en doordat zijn ontwerpen door hun vaak uitgesproken modernistische karakter toen waarschijnlijk ook al op meer interesse konden rekenen.

Denslagen: Omstreden herstel (1987)

Een belangrijk aspect van het oeuvre van Nieuwenhuis dat in de gemeentelijke inventarisatie, door de periodisering van 1850-1940 en de focus op nieuwbouw, uiteraard buiten beeld bleef was zijn betrokkenheid bij (grote) monumentale restauratieprojecten. Als begin van de wetenschappelijke bestudering van de theorie en historische ontwikkeling van de monumentenzorg in Nederland kan wel het proefschrift van Wim Denslagen, *Omstreden herstel*,

2 – Monumentencommissie Gemeente Utrecht, red., *Jongere bouwkunst in Utrecht: monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940*, Utrecht, Uitgeverij Westers, 1985.

3 – Dit resulteerde in in 1984 in de doctoraalscriptie *P.J. Houtzagers, architect* van Marceline Dolfin.

worden beschouwd, dat verscheen in 1987.⁴ Hierin geeft Denslagen aan de hand van enkele casussen een overzicht van de belangrijkste ideologische tegenstellingen, politieke verhoudingen en wetenschappelijke theorieën in de Nederlandse restauratiepraktijk sinds de negentiende eeuw.

Hierdoor zitten er wel gaten in het historische overzicht, waarin helaas ook Nieuwenhuis is verdwenen. Denslagen neemt de restauratie van het Binnenhof, waar Nieuwenhuis een aanzienlijke en interessante rol in zou spelen, als één van de casussen, maar beperkt zich tot de vroegste fase hiervan: het vervangen door Willem Nicolaas Rose (1801-1877) van de middeleeuwse houten kap van de Ridderzaal voor een ijzeren replica in 1861. De professionele loopbaan van Nieuwenhuis begint echter pas rond 1875. Vervolgens pakt Denslagen de draad weer op vanaf 1915, bij de totstandkoming van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, gepubliceerd in 1917. Ondanks zijn decennialange actieve inbreng binnen verschillende architectuur- en erfgoedorganisaties en discussies heeft Nieuwenhuis, die in 1915 met pensioen was gegaan en in februari 1919 zou overlijden, hier geen rol meer bij gespeeld.

Wat echter wel interessant is, en relevant voor de architectuurhistorische reputatie van Nieuwenhuis, is dat Denslagen de *Grondbeginselen* ziet als een echt omslagpunt. Er organiseerde zich volgens hem een nieuw ideologisch kamp dat de strijd aanging met het oude kamp rondom architect Pierre Cuypers (1827-1921) en politicus Victor de Stuers (1843-1916), en relatief snel, rond 1918, de nationaal dominante positie overnam. Op politiek, beleidsmatig niveau is dat zeker zo, ook omdat eerst De Stuers en daarna Cuypers overleden, maar het wekt de suggestie dat het kamp Cuypers voorheen geen noemenswaardige tegenstand kreeg, en dat is zeker niet zo. Later architectuurhistorisch onderzoek heeft het mythische beeld van Cuypers als grondlegger van de Nederlandse architectuur sindsdien gerelativeerd; Cuypers had veel invloed op De Stuers en die had veel invloed op de politieke besluitvorming, waardoor Cuypers zeer vaak aan het langste eind trok, maar onder de Nederlandse architecten was zijn aanhang, hoewel luidruchtig, eigenlijk maar klein.⁵

Zeker op het gebied van restauraties van historische monumenten raakte Cuypers regelmatig verstrikt in hoogoplopende publieke discussies met andere architecten. Ook Nieuwenhuis heeft meerdere keren, in verschillende periodes van zijn carrière, met Cuypers moeten samenwerken bij restauratieprojecten, en ook enkele keren heftige polemische discussies met hem uitgevochten, ook bij kwesties van nationaal prestige. Hij is één van de weinigen die daarbij zelfs enkele slagen heeft weten te winnen. Toen Denslagen in de jaren 80 aan zijn proefschrift werkte was dat echter blijkbaar al helemaal uit beeld geraakt, overschaduwde door de toen nog gigantische reputatie van Cuypers.

4 – W.F. Denslagen, *Omstreden herstel: Kritiek op het restaureren van monumenten*, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1987. Zoals hij zelf ook nadrukkelijk vermeldt bouwt Denslagen weliswaar voort op het werk van J.A.C. Tillema, zoals *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* uit 1975, maar dat is een chronologisch overzicht van historische gebeurtenissen, met een sterk anekdotisch karakter, en veel minder een ideeëngeschiedenis zoals het onderzoek van Denslagen.

5 – Auke van der Woud, *Sterrenstof: Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam, Uitgeverij 010, 2008.

Hoofdstuk 2

1990-2005: IN DE SCHADUW VAN HET BEELD VAN CUYPERS

Van Leeuwen: De maakbaarheid van het verleden (1995)

Over Pierre Cuypers specifiek als restauratiearchitect is ook een proefschrift geschreven, *De maakbaarheid van het verleden* door Wies van Leeuwen uit 1995.⁶ Hierin past deze min of meer dezelfde methode toe als Denslagen in *Omstreden herstel* door aan de hand van casussen de ontwikkeling van de carrière en opvattingen van Cuypers in beeld te brengen. De lijst van restauratieprojecten die Van Leeuwen behandelt is wel indrukwekkend uitgebreid; aan 25 projecten is apart een (sub)hoofdstuk gewijd en ook in de meer op de ideeën van Cuypers gerichte delen wordt nog verwezen naar andere restauraties waar hij bij betrokken was. Toch slaagt ook Van Leeuwen er in om de projecten waarin Cuypers en Nieuwenhuis samenwerkten, en de restauraties die onder leiding van Nieuwenhuis werden uitgevoerd en waarbij Cuypers adviseerde, vrijwel volledig buiten beschouwing te laten. Niettemin bevat deze studie wel een aantal verwijzingen naar Nieuwenhuis, welgeteld drie, en is zelfs één van diens artikelen opgenomen in de (zeer uitgebreide) literatuurlijst.⁷

De eerste keer dat Van Leeuwen de naam van Nieuwenhuis opneemt is bij de kwestie in 1889 rondom de verbouwing van de Vierschaar in het renaissance-stadhuis van Den Haag.⁸ Het Haagse College van Burgemeester en Wethouders had daarover advies gevraagd aan de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, in het bestuur waarvan Cuypers en Nieuwenhuis toen beide zitting hadden. Een voor dit vraagstuk samengestelde commissie, met naast Cuypers en Nieuwenhuis ook De Kruijff, Muysken en Rieber als lid, bracht een advies uit over welke ingrepen daarvoor noodzakelijk en mogelijk zouden zijn. Hierop kwam een zeer ontstemde reactie van De Stuers, die vond dat de voorgestelde ingrepen een onacceptabele aantasting van de historische waarden van de ruimte zouden zijn. Cuypers trok zich vervolgens direct terug (volgens Van Leeuwen vrijwel zeker teruggefloten door De Stuers), de overgebleven commissieleden, waaronder Nieuwenhuis, achterlatend om zichzelf en het mede door Cuypers ontworpen voorstel te verdedigen, met het argument dat hen alleen was gevraagd om te adviseren over wat er praktisch nodig zou zijn om van de Vierschaar een nieuwe toegang voor het stadhuis te maken, en niet over de wenselijkheid daarvan. Dat Cuypers in de polemiek die zich vervolgens nog jarenlang voortsleepte openlijk de kant koos van de zich weinig diplomatiek uitdrukken De Stuers, zal zijn populariteit onder zijn collega's volgens Van Leeuwen waarschijnlijk niet hebben bevorderd.

De tweede keer dat Nieuwenhuis opduikt is bij de hoogoplopende discussie over de te volgen koers bij de voorgestelde restauratie van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof.⁹ Over het weer vervangen van de ijzeren kap van Rose voor een houten reconstructie van de oorspronkelijke was iedereen het wel eens, maar de aversie tegen wat Van Leeuwen consequent de 'historische restauratiewijze' van Cuypers noemt was blijkbaar zo gegroeid dat er nu zowaar een gezamenlijk protest door architecten werd georganiseerd. Een eerste adres aan de Tweede Kamer ontstond nog min of meer spontaan tijdens een vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in oktober 1895, maar vrij snel hierna volgde een tweede adres, ondertekend door 29 architecten en kunstkenner, waaronder Berlage, Bleijs, Bredius, Godefroy, Hofstede de Groot, Metzelaar sr. en jr., Posthumus Meyjes sr., Salm, Springer, Verheul en ook Nieuwenhuis.

Kern van hun pleidooi was enerzijds dat er gestreefd zou moeten worden naar het behouden van het bestaande, zonder historische onderdelen te vervangen voor reconstructies van (vermeende) oudere elementen, en anderzijds dat het ministerie van Waterstaat, als beheerder van het rijksvastgoed, de restauratie in eigen beheer uit zou moeten laten uitvoeren. Dit was volgens Van Leeuwen een nauwelijks verholen aanval op Cuypers, want als Waterstaat de restauratie zou uitbesteden, wat meestal gebeurde, dan werd dit de verantwoordelijkheid van Binnenlandse Zaken, oftewel van de 'referendaris Kunsten en Wetenschappen' De Stuers, en die zou ongetwijfeld Cuypers tot architect benoemen. Cuypers vatte dit zelf uiteraard ook zo op en stapte – na een hoogoplopende polemiek in het Bouwkundig Weekblad, het tijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst – in december 1895 uit het bestuur.

6 – A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect 1850-1918*, Zwolle, Waanders, 1995. Net als bij het proefschrift van Denslagen trad hierbij trouwens C.J.A.C. Peeters als promotor op.

7 – Ibidem, p. 248. Het betreft het artikel: F.J. Nieuwenhuis, 'Het oordeel van een partijdige' in het *Bouwkundig Weekblad* 4 (1884), p. 279-281.

8 – Ibidem, p. 153-154.

9 – Ibidem, p. 154-155.

Waterstaat hield de restauratie in eigen beheer en benoemde hiertoe in 1896 een commissie, bestaande uit de architecten Muysken, Peters, Knuttel en Nieuwenhuis. Vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken werd echter geweigerd om de commissie te erkennen en uiteindelijk werd men gedwongen om in 1897 alsnog Cuypers als lid toe te voegen. Vervolgens wordt door Van Leeuwen de suggestie gewekt dat Cuypers daarna alsnog vrijwel de volledige restauratie naar zijn hand wist te zetten. Het is echter interessant hoe hij de verhoudingen binnen de restauratiecommissie samenvat: 'Hier heeft de deelname van Muysken en Nieuwenhuis, de tegenspelers van de historische richting, niet tot zichtbaar afwijkende resultaten geleid.' Hij doelt hiermee weliswaar alleen op deze specifieke kwestie en zegt niet dat Nieuwenhuis voorman was van een nationale tegenbeweging, maar dat hij als 'tegenspeler' van de machtige Cuypers werd benoemd in een dergelijke prestigieuze commissie zou je toch nieuwsgierig kunnen maken naar wie Nieuwenhuis was.

Dat effect had het echter op Van Leeuwen zelf niet. Sterker nog; de derde en laatste keer dat hij Nieuwenhuis ten tonele voert is, heel kort, als auteur van een artikel dat ruim een decennium eerder in het Bouwkundig Weekblad was verschenen.¹⁰ Hierin waarschuwt Nieuwenhuis tegen de invloed in Nederland van de toen in Engeland populaire romantische verheerlijking van ruïnes. Met een half citaat maakt Van Leeuwen van Nieuwenhuis juist weer een medestander van Cuypers, in de toen al steeds hoger oplopende strijd tussen 'conserveren' en 'restaureren'.

Nieuwenhuis pleit in dit artikel inderdaad onder meer ook voor het verwijderen van latere toevoegingen aan gotische bouwwerken die afbreuk zouden doen aan de oorspronkelijke uitstraling; hij noemt hierbij echter nadrukkelijk als voorbeeld het 'moderne' toegangsportaal van de Utrechtse domkerk van Suys uit 1831. Tegelijkertijd constateert hij ook afkeurend dat er in Nederland nauwelijks sprake was van inhoudelijke discussie; alleen de smaak van de betrokken restauratiearchitect was leidend en de heersende mode leek te zijn dat toevoegingen van na 1700 vanzelfsprekend vogelvrij waren en ingrepen in onderdelen van voor 1700 vrijwel onbespreekbaar. Over de dubieuze waarde van dit persoonlijke connoisseurschap, dat Cuypers graag opvoerde als doorslaggevend argument in discussies over restauraties, ten opzichte van uitgebreid vergelijkend architectuurhistorisch onderzoek, zouden Cuypers en Nieuwenhuis verschillende keren de intellectuele degenen kruisen. Daarvan vind je in de studie van Van Leeuwen over Cuypers echter helaas niks terug.

Een interessante casus zou bijvoorbeeld de door Nieuwenhuis geleide restauratie van de Domkerk in Utrecht zijn geweest. Die is wel opgenomen in de bijlage met het overzicht van restauraties en adviezen, met de korte opmerking dat Cuypers na 'discussie over de daken der straalkapellen' in 1877 een negatief advies uitbracht.¹¹ Wat Van Leeuwen daardoor weglaat is dat Nieuwenhuis toen al in die discussie met inhoudelijke architectuurhistorische argumenten publiekelijk inging tegen de eenzijdige visie van Cuypers op de gotiek, dat hij daarbij steun kreeg van andere architecten, en dat de Rijkssubsidie uiteindelijk werd stopgezet omdat Nieuwenhuis consequent bleef weigeren om de analyse – en autoriteit – van Cuypers te accepteren.

Van der Woud: Waarheid en karakter (1997)

Er is in *De maakbaarheid van het verleden* ook zeker wel aandacht voor de weerstand die de ontwerpen en opvattingen van Cuypers in diens tijd al opleverden, maar het is toch vooral een overzicht van de indrukwekkend grote hoeveelheid projecten die Cuypers met succes wist te realiseren en hoe die tot stand kwamen. In dat opzicht zou je het kunnen beschouwen als het bereiken van een zeker wetenschappelijk eindpunt van een proces dat al eind negentiende eeuw was begonnen met de kritiekloze persoonsverheerlijking van Cuypers, voordat echt de aanval zou worden geopend op de mythe van Cuypers als grondlegger van de moderne Nederlandse architectuur. Dat gebeurde twee jaar later, in 1997, toen Auke van der Woud in *Waarheid en karakter* het nationale debat over de bouwkunst in de periode 1840-1900 in kaart bracht.¹² Hij toonde aan dat in die periode, en zeker na 1870, de discussie veel diverser was dan voorheen werd aangenomen en dat Cuypers tot ongeveer 1895 veel meer politieke invloed had dan daadwerkelijke medestanders onder architecten en kunsthistorici. Daarna waren er door die politieke invloed inmiddels echter zoveel strategische posities in de Nederlandse architectenwereld toebedeeld aan Cuypers-adepten dat degenen die dat niet waren, zoals Nieuwenhuis, ook nauwelijks meer in de door de 'winnaars' geschreven geschiedenis terechtkwamen.

Daarin waren ze helaas blijkbaar zo goed geslaagd dat Nieuwenhuis het ook in de omvangrijke studie van Van der Woud moet doen met maar drie vermeldingen.¹³ Om bij de laatste daarvan te beginnen: dat is alleen een vermelding in het bijschrift bij een afbeelding van het Academiegebouw in Utrecht, zonder dat hier in de tekst verder

10 – Ibidem, p. 181.

11 – Ibidem, p. 240. Dit jaartal is onjuist; de restauratie startte in 1877, maar de discussie en stopzetting van de subsidie vonden plaats in 1881.

12 – Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam, NAI Uitgevers, 1997.

echt aandacht aan wordt besteed.¹⁴ De tweede vermelding van Nieuwenhuis door Van der Woud is een verwijzing naar hetzelfde artikel dat Van Leeuwen ook aanhaalde.¹⁵ Hier wordt het echter in een iets breder en internationaler perspectief geplaatst en krijgt Nieuwenhuis in de discussie tussen de voorstanders van restauratie en reconstructie (in Nederland het kamp Cuypers) en de voorstanders van conservering een tussenpositie.

Hoewel dit al een stuk realistischer is dan de weergave door Van Leeuwen, mist ook de aanhaling door Van der Woud (twee korte citaten uit het artikel) toch de nodige nuance. Het artikel is door Nieuwenhuis 'Het oordeel van een partijdige' genoemd, en de 'partij' die hij daarin vertegenwoordigd is die van de in de praktijk werkzame architecten die te maken hebben met een maatschappij die oude monumentale gebouwen wil blijven gebruiken voor praktische doeleinden. Hij wordt door zowel Van Leeuwen als Van der Woud een ideologische positie opgedrongen, terwijl Nieuwenhuis alleen maar aan de abstracte theoretische discussie – waarvan hij in het artikel uit 1884 zelfs zegt dat die discussie toen wat hem betreft nog lang niet genoeg gevoerd werd – ook een meer concrete, functionalistische dimensie wil toevoegen.

De eerste vermelding van Nieuwenhuis in *Waarheid en karakter* is veruit het meest interessant.¹⁶ In zijn analyse van het debat over de bouwkunst in de jaren 80 van de negentiende eeuw, en met name van hoe de Nederlandse architectuurgeschiedenis toen werd 'geïnterpreteerd, geïnterpreteerd en gepresenteerd' stelt Van der Woud dat er over boeken of artikelen nauwelijks enige onderlinge discussie ontstond, maar over concrete restauratieprojecten des te meer.

Om te illustreren dat de betrokkenen daarbij lieten zien over uitgebreide architectuurhistorische kennis te beschikken en ontwikkelde standpunten te hebben, haalt hij wel de bij Van Leeuwen zo opvallend ontbrekende discussie over de Domkerk aan: 'Een van de voorbeelden is de scherpe maar professionele discussie (en de aandacht daarvoor in de tijdschriften) over de restauratie van het dak op de kooromgang van de Dom in Utrecht, in 1881. De pennenstrijd tussen de restauratiearchitect F.J. Nieuwenhuis en de Rijksadviseurs getuigde van gedetailleerde architectuurhistorische kennis, weloverwogen ideeën over de esthetiek van een middeleeuws gebouw en een grondige lectuur van de *Dictionnaire* van Viollet-le-Duc – bij beide partijen, al hadden de Rijksadviseurs de hand aan de geldkraan, en dus extra overredingskracht.' De Rijksadviseurs waren in dit geval Cuypers, die eerder zelf geheel naar eigen inzichten de pandhof naast de Domkerk had gerestaureerd en gereconstrueerd, en Gugel. Helaas geeft Van der Woud verder geen inhoudelijke informatie over de discussie, over de verschillende standpunten en argumenten, en wordt het voor de lezer ook niet duidelijk dat dit één van de zeldzame gevallen was waarbij Cuypers de strijd niet in diens voordeel wist te beslissen. Niettemin krijgt Nieuwenhuis hier een mooi compliment van Van der Woud, over een aspect dat een belangrijke en onderscheidende rol zou spelen in zijn architectencarrière.

Palmaerts: Eclecticisme (2005)

Tijdens zijn proefschriftonderzoek initieerde Van der Woud in 1996 ook het project 'Identiteit en traditie. Nederlandse architectuur 1770-1914'. Een deelstudie binnen dit onderzoeksproject resulteerde in 2005 in het proefschrift *Eclecticisme – over moderne architectuur in de negentiende eeuw* van Geert Palmaerts.¹⁷ Hierin wordt beschreven hoe het eclecticisme zich op het Europese vasteland ontwikkelde, eerst vanaf ongeveer 1815 als filosofische en artistieke theorie, en vanaf het midden van de eeuw ook binnen de architectuur. Hoewel ongeveer twee derde van deze studie is gewijd aan de ideeëngeschiedenis van het eclecticisme, besteed Palmaerts zeker ook uitgebreid aandacht aan de spanning die al snel ontstond toen de esthetische theorieën, die zich dus al relatief lang op een vrij abstract niveau hadden kunnen doorontwikkelen, in botsing kwamen met alle genadeloos concrete aspecten van de bouwpraktijk.

Hoewel de studie niet geografisch is ingedeeld en is gericht op het eclecticisme als stroming ligt de nadruk uiteraard sterk op Frankrijk; pas in de tweede helft van het laatste, zesde hoofdstuk – de laatste twintig pagina's van de studie – verlegt Palmaerts zijn focus specifiek naar Nederland. Hierbij maakt hij gebruik van drie discussies die speelden binnen de Nederlandse architectenwereld, en laat hij steeds twee 'hoofdpersonen' aan het woord. Palmaerts richt zich in dit laatste deel van zijn studie echter ook op het chronologische einde van het eclecticisme, waardoor de blik op de Nederlandse situatie vooral is gericht op de geleidelijke overgang naar het modernisme. Daardoor komt

13 – In het register staat achter de naam 'F.J. Nieuwenhuis' nog een vierde verwijzing, maar als je het citaat op de bewuste pagina volgt via de eindnoot naar de literatuurlijst, dan blijkt dit een andere Nieuwenhuis te zijn, namelijk Joan Nieuwenhuis.

14 – Van der Woud, *Waarheid en karakter*, p. 299.

15 – Ibidem, p. 235.

16 – Ibidem, p. 231.

17 – Geert Palmaerts, *Eclecticisme: Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Rotterdam, Uitgeverij 010, 2005.

bijvoorbeeld zelfs Pierre Cuypers helemaal niet aan bod en is het dus ook niet zo vreemd dat Nieuwenhuis er niet in voorkomt. Met het voorbehoud dat deze studie weliswaar een breed Europees perspectief hanteert en maar zeer beperkt is gericht op Nederland, kun je aan dit volledig ontbreken van Nieuwenhuis toch wel enige voorzichtige conclusies verbinden over hoe hij, wel en niet, beschouwd werd.

Ten eerste bevestigt dit weer het beeld dat Nieuwenhuis vooral, en blijkbaar vrijwel uitsluitend, werd gezien als een restauratiearchitect en iemand van de praktijk, en niet als een architect die een substantiële bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van de negentiende-eeuwse esthetica en architectuurtheorie. Daarnaast lijkt het er op dat Nieuwenhuis door Palmaerts in een soort 'generatie Cuypers' wordt gegroepeerd; architecten die tussen de jaren 70 en 90 in het kielzog van Cuypers de toon zetten, maar die toen de twintigste eeuw begon te naderen, ondanks de opkomst van een nieuwe generatie 'Cuypers-adepten', zelf geen echte rol van betekenis meer speelden binnen het nationale architectuurdebat.

Een paradijs vol weelde (2000)

In ieder geval dat eerste lijkt ook van invloed te zijn geweest bij de samenstelling van één van de belangrijkste standaardwerken over de Utrechtse geschiedenis, *Een paradijs vol weelde* uit 2000.¹⁸ In tegenstelling tot de studie van Palmaerts is dit boek geografisch wel zeer duidelijk afgebakend, maar chronologisch juist weer uitermate breed. Het is dan op zich niet zo gek dat iemand die blijkbaar uitsluitend werd beschouwd als een negentiende-eeuwse restauratiearchitect in een boek over tweeduizend jaar Utrechtse geschiedenis niet genoemd wordt.

Bij nadere bestudering is het echter wel opmerkelijk dat er in het achtste hoofdstuk, over de tweede helft van de negentiende eeuw – alle hoofdstukken zijn ongeveer zestig pagina's lang, maar het achtste omvat veruit de kortste periode, omdat de stad toen in korte tijd enorm groeide en drastische sociaaleconomische ontwikkelingen doormaakte – wel stedenbouwkundige projecten worden besproken waar Nieuwenhuis als directeur Gemeentewerken verantwoordelijk voor was, zonder dat hij ook maar één keer wordt genoemd. Zijn naam was blijkbaar niet meer verbonden aan bijvoorbeeld de vele grootschalige doorbraken en wegverbredingen die toen werden gerealiseerd, of aan de stratenplannen voor complete nieuwe buurten die werden gebouwd, of aan de enorme hoeveelheid vernieuwde of nieuwe bruggen die werden aangelegd om de stad ook in oost-westelijke richting beter te ontsluiten en om er de nieuwe tram overheen te kunnen laten rijden, of aan de vele scholen die de stad liet bouwen voor de groeiende bevolking.

Zelfs wanneer het Academiegebouw en de legendarische, door Nieuwenhuis ontworpen, Fruithal en Handelsbeurs op het Vredenburg worden besproken, wordt hij niet eens genoemd.¹⁹ Als die laatste twee gebouwen, die zowel technisch als stilistisch indrukwekkende voorbeelden waren van eclecticismische bouwkunst, niet in de jaren 20 al waren gesloopt en daarmee gereduceerd tot nostalgische droombeelden, maar waren blijven staan als objecten van serieuze architectuurhistorische studie, wat was er dan gebeurd met de reputatie van Nieuwenhuis?

18 – R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick, red., *Een paradijs vol weelde: Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2000.

19 – Ididem, p. 402.

Hoofdstuk 3

2005-2020: NIEUWE OPBRAVINGEN

Van Santen: Scholen en schoonheid (2007)

Nieuwenhuis krijgt in de belangrijkste algemene architectuurhistorische studies naar de theorievorming en bouwpraktijk van de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland die sinds de jaren 80 zijn verschenen dus nauwelijks aandacht. Die studies hebben echter wel het academische kader gevormd waarbinnen het nu mogelijk is om ook onderzoek te doen naar specifieke deelaspecten van de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland, en dat creëert wellicht nieuwe mogelijkheden voor een eventuele herwaardering van Nieuwenhuis. Omdat hij vrijwel zijn gehele carrière als architect actief is geweest in de regio en voornamelijk in de stad Utrecht, bieden studies met een dergelijke geografische focus waarschijnlijk de beste kansen.

In 2007 verscheen *Scholen en schoonheid*, een studie naar basisscholen in de stad Utrecht sinds de eerste onderwijswetten in 1801, van Bettina van Santen.²⁰ Dit is een breed historisch overzicht van de steeds veranderende politieke en sociale context waarbinnen de Utrechtse basisscholen ontstonden en doorgroeiden; er worden uiteraard ook veel specifieke schoolgebouwen genoemd, met wat meer uitvoerige besprekingen van gebouwen die exemplarisch zijn voor een bepaalde bouwstijl of type school, maar het is geen naar volledigheid strevende, zakelijke inventarisatie van ieder Utrechts basisschoolgebouw uit de afgelopen tweehonderd jaar.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan het laatste kwart van de negentiende eeuw. De tweede paragraaf hiervan draagt de naam 'De scholen van Cornelis Vermeijs', de voorganger van Nieuwenhuis als directeur Gemeentewerken van Utrecht.²¹ De vijfde paragraaf behandelt de 'Hoekscholen', het type met twee haaks op elkaar staande vleugels en een groot centraal trappenhuis, met aan de achterzijde, of in enkele bijzondere gevallen aan de straatkant, een schoolplein. Dit type betekende een aanzienlijke schaalvergroting ten opzichte van de voorgaande gemeentelijke schoolbouwprojecten, en na het bespreken van een aantal imposante voorbeelden van dit type schoolgebouw, zowel wat betreft omvang als stilistische vormgeving, wordt aan het einde onthuld dat Nieuwenhuis als architect verantwoordelijk was voor deze scholen. Hij wordt hierbij door Van Santen getypeerd als 'liefhebber van de rijkere neorenaissancestijl'.²² Hiermee onderscheidt ze hem expliciet van Cuypers, de voorman van de neogotische stijl.

Twee pagina's eerder krijgt Nieuwenhuis in een foto-onderschrift meer ruimte: 'Architect Ferdinand Jacob Nieuwenhuis was vanaf 1890 directeur Gemeentewerken en verantwoordelijk voor de bouw van de hoekscholen. Voorts was hij sinds 1877 betrokken bij de restauratie van de Domkerk en vanaf 1901 bij de restauratie van de vervallen Domtoren. Hij ontwierp samen met zijn voormalige leraar prof. Gugel in 1891 en 1892 het Academiegebouw aan het Domplein. Tot zijn andere werkzaamheden behoren onder andere het gemeentelijke slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg, de Beurs- en Fruithal op het Vredenburg, de Elektrische Centrale aan het Sterrenbos en vele bruggen.' Dit is de eerste keer sinds zijn overlijden 88 jaar eerder dat er in een publicatie specifiek apart aandacht wordt gegeven aan Nieuwenhuis, en deze vier regels mogen worden beschouwd als een volledig overzicht van wat er toen publiekelijk beschikbaar was aan kennis over diens loopbaan en werk als architect. Des te tragischer is het daarom dat de modebewuste heer die is afgebeeld op de foto waar dit onderschrift bijhoort abusievelijk niet de sobere, lutherse Nieuwenhuis is, maar Vermeijs.²³

Wiegman: De restauratie van het Domplein 1875-1932 (2007)

De voor Van Santen, als erfgoed specialist werkzaam bij de gemeente Utrecht, beschikbare informatie over Nieuwenhuis was waarschijnlijk voornamelijk gebaseerd op de praktische resultaten van diens werkzaamheden als directeur Gemeentewerken. In een studie naar het Domplein, waar Nieuwenhuis in het begin en later ook weer aan het einde van zijn loopbaan intensief bij betrokken was, wordt aanzienlijk meer aandacht besteed aan zijn theoretische

20 – Bettina van Santen, *Scholen en schoonheid: tweehonderd jaar Utrechtse basisscholen*, Utrechtse stadsgeschiedenissen 5, Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2007.

21 – Ibidem, p. 30-34.

22 – Ibidem, p. 36-42.

23 – Ibidem, p. 40. De desbetreffende foto is een reproductie van een carte de visite door E.F. Georges uit 1868, uit de collectie van het Utrechts Archief, catalogusnummer 106871. Nieuwenhuis was toen 19 of 20 en nog student in Delft.

standpunten.²⁴ De masterscriptie van Menno Wiegman uit 2007, *De restauratie van het Domplein 1875-1932*, is echter niet alleen daarom al interessant, maar ook vanwege de onderzoeksmethode die wordt gehanteerd om de publieke, politieke en kunsthistorische debatten binnen de restauratiegeschiedenis van het Domplein in deze periode in kaart te brengen.

De studie van Wiegman is namelijk niet strikt chronologisch opgezet, maar benadert het Domplein in het gekozen tijdvak in drie verschillende hoofdstukken vanuit steeds een ander perspectief, of liever gezegd een tegenstelling tussen twee perspectieven. Iedere periode had weliswaar een bepaald perspectief dat dominant was, wat alsnog een zekere chronologie aan de studie als geheel geeft, maar door deze opzet creëert Wiegman de ruimte om aan te kunnen tonen dat de keuzes die uiteindelijk gemaakt werden bij heikele kwesties met betrekking tot het Domplein (en restauratieprojecten in het algemeen) weliswaar aan de mode van het moment onderhevig waren, maar dat de uiteenlopende argumenten die daarbij naar voren werden (en worden) gebracht eigenlijk sinds het midden van de negentiende eeuw steeds hetzelfde zijn. Dit biedt ook meer ruimte om toch aandacht te geven aan bepaalde stemmen die in algemene overzichten van de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland niet aan bod komen, omdat ze niet de boventoon voerden in een vermeende nationale ontwikkelingslijn van bewegingen en tegenbewegingen, maar die bij specifieke projecten wel degelijk 'dissidente' geluiden lieten horen en zelfs concrete resultaten boekten.

Dit pakt voor Nieuwenhuis gunstig uit. Om te beginnen met een kwantitatieve indicatie van de positie die Nieuwenhuis binnen deze studie inneemt: In de 83 pagina's tekst wordt zijn naam 30 keer genoemd. Vervolgens zijn er in de literatuurlijst ook nog eens 7 teksten van Nieuwenhuis opgenomen. De inleiding en de hoofdstukken 1 en 3 bevatten elk drie naamsvermeldingen, maar het is hoofdstuk 2, met 21 vermeldingen, waarin Nieuwenhuis een hoofdrol krijgt toebedeeld. In het eerste hoofdstuk wordt het perspectief behandeld van het Domplein als 'statisch historisch monument' van een vrij specifieke periode uit de Utrechtse en nationale (katholieke) geschiedenis, met als dissident perspectief de bredere visie op het Domplein als 'stedelijk ensemble'. In het tweede hoofdstuk gaat het vervolgens over het perspectief van het Domplein als 'dynamisch historisch monument', als monument van meerdere en soms stilistisch zeer onderscheiden perioden en van historische ontwikkelingen, met als dissident perspectief de waardering voor de schilderachtige kwaliteiten van het Domplein.

Over die laatste twee perspectieven had Nieuwenhuis zeker een mening, die hij ook naar voren bracht en verdedigde binnen het toenmalige debat over de bouwkunst. Waar de algemene studies over de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland noodgedwongen een overzicht geven van het debat over de bouwkunst op een nationaal niveau, en daardoor vaak nogal abstract en theoretisch moeten blijven, kan Wiegman door zijn focus op het Domplein veel concreter illustreren welke effecten dat debat in de praktijk had. Hij introduceert de overgang die hij signaleert van de visie op het Domplein als statisch naar dynamisch historisch monument aan de hand van de jarenlange discussie over het academiegebouw.²⁵

Aan de ene kant van die discussie stond de 'gevestigde orde' van Cuypers, De Stuers en Alberdingk Thijm, volgens wie, kort samengevat, het 'karakter' van het Domplein zeer eenduidig katholiek en (vroeg-)gotisch was. Daar tegenover plaatst Wiegman de pleitbezorgers van wat hij de dynamische geschiedopvatting noemt, met als voorman Gugel, die door het gemeentebestuur ook was aangesteld als architect voor het nieuwe universiteitsgebouw. Aan de hand van diens architectuurhistorische standaardwerk *De geschiedenis van de bouwstijlen* geeft Wiegman een kort overzicht van hun opvattingen.²⁶

Wiegman is de eerste die Nieuwenhuis expliciet noemt als exponent van deze opvattingen en hem daarmee in een architectuurtheoretisch kamp plaatst dat duidelijk is onderscheiden van het kamp Cuypers.²⁷ Wiegman is ook duidelijk de eerste die zelf (met waardering) een wat groter aantal van de artikelen en andere publicaties van Nieuwenhuis heeft gelezen, en die daaruit ook aanzienlijke citaten aan het publiek beschikbaar stelt. Hij begint met het vaker aangehaalde artikel 'Het oordeel van een partijdige' waaruit hij echter veel meer citaten haalt dan zijn voorgangers, ongeveer een pagina vol, om vervolgens twee uitgebreide passages over te nemen uit het artikel 'Nieuwe toevoegsels aan oude kerkgebouwen' van Nieuwenhuis.²⁸ Daarna geeft hij nog enkele kortere citaten en parafrazeringen, die samen alsnog vrijwel een hele pagina vullen, uit de artikelen 'Nog eens de domkerk te Utrecht' en 'Herstellen of vervallen' en een ingezonden brief over de universiteitsgebouw-kwestie van voordat Nieuwenhuis in 1890 de plotseling gestorven Vermeijns bij dit project zou opvolgen als mede-architect naast Gugel.²⁹

24 – M.A. Wiegman, *De restauratie van het Domplein te Utrecht 1875-1932: over de waarde en betekenis van een plein*, masterscriptie Universiteit Utrecht, 2007. Prof. dr. Denslagen was één van de begeleiders bij de totstandkoming van deze studie.

25 – Ibidem, p. 44 en 47-51.

26 – Ibidem, p. 37-40.

27 – Ibidem, p. 36-37. Zie voor de invloed van *De geschiedenis van de bouwstijlen* van Gugel bijvoorbeeld: Petra Brouwer, *De wetten van de bouwkunst*, Nai Uitgevers, Rotterdam, 2011.

28 – Ibidem, p. 47-49.

29 – Ibidem, p. 49-50.

Door Nieuwenhuis zelf uitgebreid aan het woord te laten heeft Wiegman zeker een dienst bewezen aan zowel de architect als aan iedereen die onderzoek doet naar en/of geïnteresseerd is in de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland. Wiegman presenteert echter alle citaten consequent binnen de discussie rondom het nieuwe universiteitsgebouw, zonder verdere context. Wie de voetnoten niet goed bestudeerd kan uit de tekst zelf onmogelijk opmaken dat het hier sowieso meerdere artikelen van Nieuwenhuis betreft, die bovendien uit aanzienlijk uit elkaar liggende jaartallen afkomstig zijn – eerst 1884, dan 1895, vervolgens 1904 en 1905, en dan weer terug naar 1887 – en dat alleen het laatste citaat afkomstig is uit een tekst die specifiek over het Utrechtse academiegebouw gaat. Het onderwerp van de studie van Wiegman is echter natuurlijk het Domplein en heeft niet als doel om een volledig overzicht te geven van de architectuurtheoretische opvattingen van Nieuwenhuis. Zonder verder in te gaan op de inhoud daarvan had Wiegman met iets meer context van de geciteerde teksten echter al wel een indicatie kunnen geven van de reikwijdte en het niveau van de interesses en kennis van Nieuwenhuis, en wellicht anderen nieuwsgierig kunnen maken naar verder onderzoek op dit gebied.

Wiegman: Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte (2012)

Dat Wiegman zelf al wel gedurende zijn onderzoek naar het Domplein een diepere affiniteit had opgevat voor Nieuwenhuis, met name voor diens betekenis binnen de Utrechtse context, blijkt uit het artikel dat hij in 2012 aan hem wijdde in het tijdschrift van de historische vereniging Oud-Utrecht, waarvan Wiegman toen de secretaris was. In ‘Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte: architect en directeur Gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis’ zijn maar enkele korte citaten opgenomen, uit dezelfde teksten die Wiegman ook gebruikte voor zijn scriptie aangevuld met twee andere, maar voor de publieke kennis over en bekendheid met Nieuwenhuis is dit artikel een enorme sprong voorwaarts.³⁰

In een artikel van ongeveer 2500 woorden is het uiteraard onmogelijk om een representatief overzicht te geven van iemands volledige loopbaan, theoretische opvattingen en creatieve oeuvre, en Wiegman kiest voor de invalshoek waar hij zelf het meest bekend mee is. In tegenstelling tot wat de vrij brede titel misschien doet vermoeden wordt Nieuwenhuis dan ook weer primair als restauratiearchitect gepresenteerd. Niettemin geeft Wiegman in de inleiding van het artikel, zonder heel specifiek te worden, als eerste een indicatie van de reikwijdte van het werk van Nieuwenhuis als directeur Gemeentewerken en het historische belang hiervan voor de stad Utrecht. Na een korte opsomming te hebben gegeven van de belangrijkste restauratieprojecten waar Nieuwenhuis bij betrokken was besluit Wiegman de inleiding met: ‘Daarnaast speelde hij een belangrijke rol bij de aanleg en het onderhoud van openbare werken, zoals havens, bruggen, wegen, riolen en nutsbedrijven, maar ook bij stadsuitbreidingen zoals de inrichting van het gebied rond het Hogeland.’³¹

Vervolgens benadrukt Wiegman dat Nieuwenhuis niet alleen uitvoerend ambtenaar was, maar dat hij zich actief mengde in discussies ‘over bouwkunst, restauratie en de wijze waarop moest worden omgegaan met erfgoed’ en dat hij zich daarbij kritisch opstelde ten opzichte van collega’s die uit de vaderlandse architectuurhistorie een ‘nationale stijl’ probeerden te destilleren. Wiegman benoemt expliciet dat Nieuwenhuis zich zou ‘ontpoppen als criticaster van de restauratieopvattingen van Pierre Cuypers, met wie hij enkele malen in conflict zou raken’, en dat het alleen daarom al interessant is om dit aspect van het werk van Nieuwenhuis dieper te bestuderen.³²

Wiegman blijft enigszins goochelen met citaten uit verschillende teksten uit verschillende periodes, maar daarmee slaagt hij er wel in om in een paar alinea’s te schetsen wat de uitgangspunten van Cuypers als restauratiearchitect waren, diens geïdealiseerde visie van ‘stijlzuiverheid’ en focus op de gotiek, en hoe Nieuwenhuis daar met argumenten voor historische gelaagdheid en kruisbestuiving tussen stijlen en individuele architecten tegenin ging. Deze ideologische tegenstelling illustreert hij vervolgens aan de hand van drie casussen: de restauratie van de Domkerk, de restauratie van de Domtoren, en de restauratie en bouw van wat nu het Centraal Museum is. Wiegman is de eerste die serieus aandacht besteedt aan dat (letterlijk) laatste project van Nieuwenhuis, maar voor diens reputatie is de restauratie van de Domtoren en de wijze waarop deze hier, en sindsdien, is geïnterpreteerd en beoordeeld het meest interessant. Daarbij gaat het met name om het vervangen van de kap van toren.

Nieuwenhuis werkte vanaf 1899 tot zijn dood in 1919 samen met Cuypers in de restauratiecommissie, en Wiegman betoogt dat Nieuwenhuis daarbij weliswaar de leiding had over de dagelijkse gang van zaken, maar dat het er op lijkt dat Cuypers bij het nemen van inhoudelijke beslissingen toch vaak aan het langste eind trok. Bij het

30 – Menno Wiegman, ‘Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte: architect en directeur Gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis’, in: *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 85^e jaargang, nr. 2 (april 2012), p. 32-38.

31 – Ididem, p. 32.

32 – Ibidem, p. 33.

vervangen van de kap van de toren waren ze het volgens Wiegman echter wel eens, en hij stelt zelfs dat het initiatief hiervoor van Nieuwenhuis uitging.³³ Ondanks protesten dat de toenmalige kap nog origineel was (het luidst van nota bene De Stuers), werd deze door Nieuwenhuis en Cuypers vervangen voor een nieuwe houten kap die hoger en dus steiler was, met als rationaliserend argument dat deze helling dan zou overeenkomen met de helling van de wimbergen van de grote venstervlakken. Deze casus was al wel vaker besproken als één van de voorbeelden van de discutabele uitwerkingen van de restauratieopvattingen van Cuypers, maar wordt nu door Wiegman vrij uitdrukkelijk op het conto van Nieuwenhuis geschreven.³⁴

De Utrechtse Domtoren: trots van de stad (2014) & Haakma Wagenaar

In het grote standaardwerk *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, van De Kam, Kipp en Claessen uit 2014, wordt Nieuwenhuis zelfs nog veel meer op de voorgrond geplaatst, maar of dit naast zijn bekendheid ook zijn reputatie echt veel goeds heeft gedaan valt enigszins te betwijfelen.³⁵ Het is interessant om te zien hoeveel het blijkbaar uitmaakt vanuit welke context een historische architect wordt benaderd voor de beoordeling van diens werk. Wiegman heeft voor zijn scriptie en artikel weliswaar geen diepgravend biografisch onderzoek naar Nieuwenhuis gedaan, maar hij heeft wel meerdere van diens restauratieprojecten bestudeerd en met elkaar vergeleken, waaronder ook de restauratie van de Domtoren, en zich verdiept in de gepubliceerde ideeën van Nieuwenhuis op het gebied van de omgang met historische monumenten. De auteurs van het Domtoren-boek hebben zich strikt beperkt tot wat Nieuwenhuis heeft gedaan en geschreven in relatie tot de restauratie van de Domtoren. Dat levert een opmerkelijk verschillende interpretatie op van de rol die Nieuwenhuis speelde binnen dat project en van wat zijn ideologische positie in het nationale debat over het restaureren van historische monumenten zou zijn geweest.

De eerste keer dat Nieuwenhuis in *Trots van de stad* ten tonele verschijnt is aan het einde van hoofdstuk 13, wanneer hij als directeur Gemeentewerken in 1898 een rapport indient bij B&W over de deplorabele staat waarin de toren toen verkeerde, met daarbij een uitgebreid en gedetailleerd plan voor de restauratie.³⁶ Vervolgens is het hele veertiende hoofdstuk dertig pagina's lang gewijd aan de uitvoering van de restauratie, waarbij het overlijden van Nieuwenhuis in 1919 als eindpunt wordt gehanteerd en door de auteurs wordt geïdentificeerd als omslagpunt in de opvattingen over de te hanteren methode bij de restauratie, die vervolgens nog tot 1931 zou doorgaan. Dit enorme project is één van de eerste restauraties in Nederland waar men zelf structureel een vrij goede documentatie van bijgehouden heeft (al zestig jaar voor het Charter van Venetië) en de tekst van hoofdstuk 14 is dan ook grotendeels gebaseerd op de jaarlijkse rapporten van de restauratiecommissie.³⁷

Aan de ene kant zorgt dat ervoor dat de auteurs stapsgewijs een uitvoerig chronologisch overzicht kunnen geven van de werkzaamheden. Dankzij alle beschikbare informatie van achter de schermen hoeven ze zich ook niet te beperken tot alleen wat er uiteindelijk werd aangepast aan de toren zelf. De auteurs nemen uitgebreid de ruimte om de lezer mee te nemen in de logistieke operatie die er ieder jaar nodig was om de financiën rond te krijgen, om de benodigde bouwmaterialen uit het buitenland in Utrecht te krijgen en vervolgens de toren op, en om een gigantische steiger op 70 tot 100 meter hoogte op te bouwen en ieder jaar weer een stuk op te schuiven. Met name die steigerconstructie krijgt van de auteurs de nodige aandacht – en bewondering – ook omdat de lantaarn, en met name de traptoren, in zo een deplorabele staat bleek te verkeren dat de steiger op bepaalde momenten eigenlijk nog het enige was dat er voor zorgde dat de lantaarn niet instortte.

33 – Ibidem, p. 36.

34 – In een artikel in het *Bulletin KNOB* over de restauratie van de Domtoren, dat voor twee derde is gewijd aan de periode na 1922 toen het project onder leiding van Van Heukelom stond, legde Wiegman twee jaar eerder het primaat binnen de restauratiecommissie nog veel meer bij Cuypers neer. Wiegman beredeneerd, wederom op basis van dezelfde teksten van Nieuwenhuis, dat Nieuwenhuis en Cuypers waarschijnlijk niet op één lijn zaten wat betreft hun restauratie-ethiek, maar hij komt tot de conclusie dat Cuypers in discussies toch altijd aan het langste eind moet hebben getrokken en dat er van de visie van Nieuwenhuis weinig is terug te zien. Wiegman noemt in dit artikel ook de door Nieuwenhuis uitgevoerde restauratie van de Domkerk en het conflict dat daarbij in 1881 ontstond met Cuypers over het dak op de straalkapellen van het koor; hij beweert hier dat Cuypers ook dit conflict won en dat vervolgens de door hem gewenste tentdaken werden aangebracht, terwijl de straalkapellen toch echt (nog altijd) bedekt zijn met het door Nieuwenhuis ontworpen lessenaarsdak. Menno Wiegman, 'De restauratie van de Domtoren, verschillende restauratieopvattingen verenigd', in: *Bulletin KNOB*, 109e jaargang (2010), nr. 6, p. 222 – 233.

35 – René de Kam, Frans Kipp en Daan Claessen, *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2014.

36 – Ibidem, p. 324.

37 – Hoewel de eigendoms kwestie van de Domtoren aanvankelijk nogal wat discussie opleverde tussen de gemeente en het Rijk, viel de restauratiecommissie uiteindelijk onder verantwoordelijkheid van de Utrechtse gemeenteraad; de verslagen zijn dan ook, net als de rapportages van alle andere gemeentelijke commissies, terug te lezen in de jaarverslagen van de gemeente Utrecht, die toen nog allemaal samen in boekvorm werden gepubliceerd.

Aan de andere kant zorgt het volgen van de rapporten van de restauratiecommissie er echter ook voor dat de auteurs geen specifieke werkzaamheden toeschrijven aan de verantwoordelijkheid van specifieke personen, aangezien dit in de op zeer neutrale, zakelijke toon geschreven rapporten ook niet gebeurt. Dat de auteurs hieromtrent ook verder iedere speculatie vermijden is wetenschappelijk dan misschien wel verantwoord, maar het geeft uiteindelijk geen realistisch beeld van de historische werkelijkheid. De restauratiecommissie bestond uit drie personen – Cuypers als voorzitter, Nieuwenhuis als secretaris en Muysken als derde lid – en aan de keuze voor juist deze drie moeten, als we wat breder de Nederlandse architectuurgeschiedenis van de negentiende eeuw in beschouwing nemen, twee tactische overwegingen ten grondslag liggen.

In de praktijk zal zowel de planvorming als de uitvoering vrijwel volledig de verantwoordelijkheid van Nieuwenhuis zijn geweest, en hadden de andere twee vooral een adviserende, controlerende rol – waarbij Muysken de impliciete taak zal hebben gehad om bij discussies Nieuwenhuis een extra stem te geven en zo de dominante, maar voor medewerking van het Rijk noodzakelijke Cuypers enigszins in bedwang te kunnen houden. De auteurs van *Trots van de stad* konden dat echter niet weten, omdat ze alleen onderzoek hadden gedaan naar alles wat direct verband hield met de Domtoren en er verder ook geen informatie gepubliceerd was over andere restauratieprojecten waar Nieuwenhuis bij betrokken was, of over de uiterst gecompliceerde relatie die hij en Muysken hadden met Cuypers. Als secretaris zal Nieuwenhuis ook verantwoordelijk zijn geweest voor het schrijven van de commissierapporten, en omdat hij door chronische bescheidenheid weinig talent had voor zelfpromotie, en hij waarschijnlijk ook niet het risico wilde lopen om de even machtige als lichtgeraakte Cuypers te beledigen, heeft hij zijn eigen rol binnen het restauratieproject zeer onderbelicht gelaten.

Voor de beeldvorming rondom Nieuwenhuis is dat in het grootste deel van hoofdstuk 14 van *Trots van de stad* echter niet eens een heel groot probleem; de auteurs verwijzen ook steeds – terecht – naar het uitvoerige rapport van Nieuwenhuis uit 1898, en benadrukken dat vrijwel alle uitgevoerde werkzaamheden in de daarop volgende twee decennia al in het oorspronkelijke plan stonden. Daarmee komt voor de oplettende lezer impliciet wel degelijk het beeld naar voren dat Nieuwenhuis een sturende rol speelde binnen het project. Het feit dat een rapport dat Nieuwenhuis in 1898 schreef – dus voordat Cuypers bij het project betrokken raakte – als blauwdruk voor de restauratie zou blijven fungeren zorgde er bij de auteurs echter niet voor dat ze het voor mogelijk achtten dat Nieuwenhuis in staat was om een onafhankelijke koers te varen los van Cuypers. Dat wordt opvallend duidelijk wanneer ze in de chronologie aankomen bij 1909 en ze apart aandacht besteden aan het vervangen van de houten kap van de toren, en ze de motivatie voor die ingreep menen te kunnen formuleren en bekritisieren.

Hoewel de auteurs overwegend positief zijn over de restauratie, zijn ze over het vervangen en verhogen van die kap, en het later in 1916 verwijderen van de torenwachterswoning, ronduit verbolgen. Het is opmerkelijk hoe ze, na een nauwkeurige en ook genuanceerde weergave van de praktische feiten, toch op een vrij ongenueanceerd oordeel uitkomen. In het rapport van 1898 stelde Nieuwenhuis al dat de kap vervangen zou moeten worden door een nieuwe, steilere kap. Dit was dus helemaal zijn idee, en hij had daar drie argumenten voor: De gehele natuurstenen omloop bovenop de lantaarn verkeerde door een gebrekkige afwatering in een zeer slechte staat en dat gold ook voor de houten kap. Demontage was volgens Nieuwenhuis sowieso noodzakelijk. De kap vertoonde intern veel sporen van vertimmeringen en het merendeel van het hout was ook duidelijk niet meer uit de eerste bouwperiode. Dat maakte het wat hem betreft aannemelijk dat de kap ook niet meer zijn oorspronkelijke vorm had. Dit zag hij bevestigd in prenten en schilderijen uit voorgaande eeuwen waarop de toren te zien was. Een meer spitse kap zou gebruikelijk zijn voor kerktorens uit de gotiek, en in het specifieke geval van de Utrechtse toren zou dit esthetisch ook beter passen bij de algehele stijl van het bouwwerk, met name bij de hellingshoek van de wimbergen. Voor Nieuwenhuis was het dus een combinatie van bouwkundige, kunsthistorische en stilistische argumenten, die hem bij zijn standpunt brachten.

De auteurs van *Trots van de stad* nemen die argumenten echter nauwelijks serieus en gaan er volledig van uit dat zijn stilistische analyse van de toren, in combinatie met een dogmatische opvatting over de gotiek, de enige echte motivatie waren voor zijn drastische ingreep, en dat alle andere argumenten daar achteraf naartoe geredeneerd werden. Waar die houding van de auteurs vandaan komt wordt eigenlijk aan het begin van hoofdstuk 14 al duidelijk, wanneer ze in de inleidende paragrafen voor de lezer een kort overzicht geven van wat volgens hen de heersende restauratieopvatting in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw was. Dat overzicht is zeer ouderwets en lineair: De Stuers creëerde eigenhandig de monumentenzorg in Nederland, en op basis van de theorieën van Viollet-le-Duc voerde Cuypers alle restauratiearchitecten aan, waardoor er alleen maar zeer historiserend en dus onverantwoord werd geresatureerd, totdat er na 1919 een soort revolutie plaatsvond en vanaf toen alles anders en beter ging. In die visie op de negentiende eeuw is er geen ruimte voor andere opvattingen dan die van Cuypers, en de auteurs hebben er dan ook geen enkele moeite mee om wat ze weten over hoe Cuypers te werk ging ook op Nieuwenhuis te projecteren.

De auteurs komen ook steeds weer terug op een zinsnede uit het rapport uit 1898, waarin Nieuwenhuis zijn intentie uitsprak om niet meer, zoals bij voorgaande restauraties, eigenlijk alleen te repareren, maar om nu eens een keer echt te gaan restaureren 'naar den ouden toestand', 'om zoveel mogelijk de oude vormen terug te vinden'. Dit is blijkbaar zo veelzeggend voor de auteurs dat ze het veertiende hoofdstuk – 'Naar oude vormen hersteld (1899-1919)' – er zelfs naar hebben vernoemd. Het onderschrift bij een foto van Nieuwenhuis op de tweede bladzijde van het hoofdstuk laat er geen twijfel over bestaan dat de auteurs hem op basis van deze zinsnede onvoorwaardelijk in het kamp Cuypers plaatsen: 'Nieuwenhuis was een kind van zijn tijd toen hij in 1898 de plannen voor de restauratie van de Domtoren uitwerkte. In dezelfde lijn zoals ook Viollet-le-Duc of de Nederlander Pierre Cuypers dachten, wilde Nieuwenhuis de toren weer 'in den ouden toestand' terugbrengen. Hij bestudeerde veel oude afbeeldingen om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van hoe de Domtoren er ooit had uitgezien. Veel van de naar zijn idee niet oorspronkelijke onderdelen, waaronder de torenkosterwoning en de kap, moesten verwijderd worden.'³⁸ Als de auteurs alleen maar naar de overkant van het Domplein hadden gekeken, naar de Domkerk en het Academieggebouw, en naar de daaraan verbonden hoogoplopende discussies met Cuypers die Nieuwenhuis uiteindelijk in zijn voordeel wist te beslechten (en het agressief neogotische toegangspoortje dat Cuypers daarna als wraak aan de tussenliggende pandhof plakte), hadden ze toch kunnen vermoeden dat er tussen beide heren nog wel wat ideologische ruimte zat.

Als je alleen focust op de Domtoren dan treedt dat verschil echter inderdaad niet op de voorgrond – Nieuwenhuis en Cuypers zaten nota bene schijnbaar gebroederlijk samen in de restauratiecommissie – maar daar is ook een simpele verklaring voor. Waar wij, als brave postmodernistische structuralisten, de indeling in historische bouwstijlen eigenlijk alleen nog als een onderwijsinstrument zien, dat je verder vooral dient te relativiseren, was dit voor Nieuwenhuis een reële architectuurhistorische analyse, die in zijn tijd bovendien nog vrij revolutionair was. Totdat Gugel zijn visie op de architectuurgeschiedenis begon te onderwijzen aan nieuwe architecten, was het in Nederland eeuwenlang de geaccepteerde waarheid dat er één esthetisch ideale bouwstijl was, die ooit het dichtst was genaderd door de architectuur van de Klassieke Oudheid. Dat architecten als Cuypers de verheerlijking van de zuilenorden doorbraken met hun herwaardering van de gotiek was al radicaal, maar Gugel en diens navolgers – zoals Nieuwenhuis – die stelden dat verschillende bouwstijlen esthetisch en historisch even waardevol waren en ook prima letterlijk naast elkaar konden bestaan, ging zelfs nog een flinke stap verder. De discussies tussen Cuypers en Nieuwenhuis ontstonden ook eigenlijk altijd omdat Cuypers vasthield aan zijn visie van een ideale gotische stijl, terwijl Nieuwenhuis op basis van vergelijkend architectuurhistorisch onderzoek betoogde dat er verschillende gotische periodes waren en dat de stijl in de late gotiek toch echt anders was dan in de vroege gotiek, om over regionale verschillen nog maar te zwijgen. De Domtoren leverde in dat opzicht echter geen (directe) problemen op: Een bouwperiode van zestig jaar is weliswaar niet kort, maar voor 'gotische begrippen' ook zeker niet heel lang, en zowel de start in 1321 als de afronding van de bouw in 1382 vallen netjes in de late gotiek.

Als de onderste twee delen van de toren uit de vroege gotiek en de lantaarn uit de late gotiek was geweest, dan had dat ongetwijfeld tot meer discussies geleid tijdens de restauratie. Als de onderste twee delen uit de gotiek en de lantaarn van veel later datum, bijvoorbeeld de 17^e eeuw, was geweest dan is het niet ondenkbaar dat Cuypers zou hebben gepleit voor volledig 'herstel' van de in constructief slechte staat verkerende lantaarn, oftewel sloop en herbouw in gotische stijl, en dat Nieuwenhuis hier dan krachtig tegenin was gegaan en had gepleit voor behoud van de historische gelaagdheid. De laatgotische Domtoren vertegenwoordigde voor Nieuwenhuis echter één historische laag die wat hem betreft ook als zodanig geconserveerd en gerestaureerd diende te worden. De hedendaagse visie op monumenten – een term die in de tijd van Nieuwenhuis sowieso nog lang niet de maatschappelijke en juridische betekenis had die er tegenwoordig aan verbonden is – als driedimensionale archiefstukken die getuigen van specifieke historische fenomenen en ontwikkelingen, waarbij de zuiver artistieke (laat staan esthetische) waarde van ondergeschikt belang is, paste voor de negentiende-eeuwse pioniers van de Nederlandse monumentenzorg nog niet in het nieuwe paradigma dat ze aan het ontwikkelen waren.

Daarmee is ook zeker niet gezegd dat de visie die tegenwoordig dominant is – en die de auteurs duidelijk aanhangen – een verder ontwikkelde en dus betere versie is van de voorgaande opvattingen; de aandachtspunten en argumenten die bij het maken van afwegingen worden gehanteerd zijn eigenlijk niet wezenlijk anders dan ze in de negentiende eeuw al waren, we maken nu alleen andere keuzes. En een effect van de huidige waardering voor het zoveel mogelijk zichtbaar maken en houden van de volledige gebruiksgeschiedenis van een monument door de eeuwen heen, is dat we accepteren dat de oorspronkelijke artistieke visie van de ontwerpers en bouwers uit het zicht kan verdwijnen door latere toevoegingen. Zoals iedere generatie overtuigen ook wij onszelf ervan dat dit eigenlijk geen keuze is, maar een vanzelfsprekendheid waar eerdere generaties nog niet ontwikkeld genoeg voor waren om die te accepteren, maar daar valt nogal wat op af te dingen: Als we bij schilderijen dezelfde visie zouden hanteren, dan

38 – *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, p. 328.

zouden we latere overschilderingen conserveren als waardevolle historische getuigenissen van veranderingen in bijvoorbeeld de seksuele moraal, maar die worden vrijwel altijd verwijderd, zonder dat dit noemenswaardige discussie oplevert. Als de Domtoren-restauratie van het begin van de twintigste eeuw aan het begin van de eenentwintigste eeuw zou worden uitgevoerd dan is het zo goed als uitgesloten dat elementen zoals de torenkosterwoning of de kap zouden worden verwijderd, maar de wijze waarop de auteurs van het Domtoren-boek de argumenten van de toenmalige restauratiecommissie, en Nieuwenhuis als vermeende Cuypers-volgeling, kritisch wegzetten kan zowel historisch als inhoudelijk nog wel enige nuancering gebruiken.

In algemene zin wordt die nuancering sinds de publicatie door van Van der Woud van diens onderzoeken naar de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland, en de rol van Cuypers daarin, weliswaar steeds verder ontwikkeld, maar het Domtoren-boek laat zien hoeveel tijd een dergelijk relativerend proces kost – in tegenstelling tot het omgekeerde proces, de mythologisering van Cuypers, dat relatief snel de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving onder de voet had gelopen. De auteurs van het Domtoren-boek zijn duidelijk opgeleid voor de jaren 90, in een tijd waarin het ‘klassieke’ beeld van Cuypers nog de visie op de negentiende eeuw bepaalde. Dat beeld werd toen al niet meer met verering, maar veel meer met scepsis benaderd – de restauraties van Cuypers werden inmiddels als uiterst discutabel beschouwd – maar dat Cuypers de belichaming was van de architectuur in Nederland in de negentiende eeuw en dat iedere andere architect zonder uitzondering zijn ideeën volgde stond nog niet ter discussie. Het lezen van de naam van Nieuwenhuis zal bij de auteurs van *Trots van de stad* ook sowieso geen bijzondere associaties hebben opgeroepen en was begrijpelijkerwijs geen aanleiding om hun visie op de rol van Cuypers bij de restauratie bij te stellen: Nieuwenhuis was immers geen ‘grote, bekende naam’, hij kwam in de algemene historische overzichten van de Nederlandse architectuur in de negentiende eeuw nauwelijks voor, en zeker niet als tegenstander van Cuypers, en de zeldzame keren dat hij wel iets prominenter opdook in de literatuur dan was dat in specialistische onderzoeken die niet specifiek de Domtoren tot onderwerp hadden en die de auteurs dus niet hadden bestudeerd. De restauratiecommissie van de Domtoren stond op papier onder leiding van Cuypers, en ene Nieuwenhuis was als directeur van de dienst Gemeentewerken dan wel verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken, maar het lijkt voor de auteurs vanzelfsprekend dat ambtenaar Nieuwenhuis alleen plannen zou maken en uitvoeren die in lijn waren met de – inmiddels zo verguisde – visie van Cuypers op het restaureren van historische monumenten.³⁹

Met name de kwestie van de torenkap wordt in *Trots van de stad* zeer uitvoerig besproken. De argumenten die de restauratiecommissie aanvankelijk aanvoerde als redenen voor het vervangen van de kap worden nog relatief neutraal besproken, maar als vervolgens de kritiek op het plan en de reactie daarop van de commissie wordt weergegeven, slaat zoals gezegd de toon om. Het is duidelijk dat de auteurs die reactie interpreteren als Cuypersiaans onvermogen tot zelfreflectie en het koppig vasthouden aan een standpunt dat niet op feiten maar vooral op idealisering is gebaseerd, verdedigd op een toon die volgens hen ook niet vrij is van arrogantie en hypocrisie. Waar dat perspectief op de torenkap-kwestie van de auteurs vandaan komt wordt duidelijk wanneer ze stellen dat de critici uiteindelijk gelijk kregen en dat de constructie inderdaad vrijwel zeker nog de oorspronkelijke veertiende-eeuwse bleek te zijn.⁴⁰ Daar voeren ze heel specifiek één artikel voor aan, uit 1938, waarvan ze de auteur ook expliciet noemen: Toon Haakma Wagenaar (1908-1986).⁴¹

Dit is waarschijnlijk geen naam die velen nog bekend in de oren zal klinken, maar in de jaren 60 tot en met 80 was Haakma Wagenaar, met name in Utrecht, een zeer gerespecteerde architectuurhistoricus. Hij was niet opgeleid als architectuurhistoricus, maar als architect, wat geen belemmering voor hem was om vele bouwhistorische studies te publiceren. De toenmalige status van Haakma Wagenaar wordt treffend geïllustreerd door het maandblad van de vereniging Oud-Utrecht, waarvan de editie van mei 1978 volledig aan hem gewijd was, ter ere van zijn 70e verjaardag.⁴² De artikelen daarin – de laatste is van Frans Kipp, één van de auteurs van het Domtoren-boek – hebben regelmatig een dermate hoog hagiografisch gehalte dat ze in eerste instantie enigszins op de lachspieren kunnen werken bij de hedendaagse lezer. Het meest opvallende en typerende is echter dat Haakma Wagenaar keer op keer wordt geroemd om zijn ‘fantasierijke’ en ‘creatieve’ adviezen bij verschillende grote restauratieprojecten.

Dit zijn bepaald geen kwalificaties die een professionele restauratiearchitect tegenwoordig graag achter zijn naam zou willen zien staan. In de periode vanaf de jaren 60 – toen bij het restaureren van monumenten de

39 – Deze eenzijdige visie op de restauratiearchitectuur in Nederland in de negentiende eeuw, de rol van een architect als Nieuwenhuis daarin, en de vermeende ‘modernisering’ (en geïmpliceerde verbetering) bij de restauratie van de Domtoren na diens dood in 1919, wordt door De Kam een aantal jaar later herhaald en verder uitgewerkt in een uitgebreid artikel: René de Kam, ‘Het jaar 1919 als keerpunt van de restauratievisie over de Domtoren’, in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2019*, Vereniging Oud-Utrecht, 2019, p. 80 – 111.

40 – *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, p. 346.

41 – Th. Haakma Wagenaar, ‘De spits van den domtoren’, in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1938, p. 25-41.

42 – *Maandblad Oud-Utrecht*, 51^e jaargang, nr. 5, mei 1978.

kunsthinnige waarde niet langer als belangrijkste werd gezien en zelfs vrij snel bijna volledig uit beeld verdween, maar men nog erg aan het worstelen was met welke criteria en afwegingen dan wel leidend dienden te zijn – werd het echter zeer gewaardeerd dat Haakma Wagenaar in staat was om architectuurhistorische interpretaties te formuleren waarmee lastige restauratiekwesies konden worden opgelost. Als er tijdens een restauratie een onmogelijke keuze opdook, met meerdere schijnbaar gelijkwaardige opties die allemaal met even waardevolle argumenten te onderbouwen waren, dan wist Haakma Wagenaar vaak toch nog wel, tot opluchting van alle betrokkenen, die dreigende subjectiviteit af te wenden door met een bouwhistorisch onderzoek te komen dat aantoonde dat één van de opties toch objectief historisch het meest verantwoord was.

In het Domtoren-boek zelf wordt dit, onbedoeld, ook heel treffend geïllustreerd wanneer de auteurs zeven hoofdstukken eerder in een intermezzo een beeld schetsen van een debatavond in 1982 over de ingang van de traptoren.⁴³ Die is namelijk weinig prominent en heeft nogal wat curieuze eigenschappen, niet in de laatste plaats dat de ontsluiting zich niet op straatniveau bevindt, maar in de Michaëlskapel (wat ook de reden is dat de huidige bezoekers de toren alleen kunnen betreden via een trap in een naastgelegen, speciaal daartoe verbouwd pand). Als verklaring voor deze opmerkelijke situatie ontwikkelde Haakma Wagenaar de theorie dat de Domtoren ook diende als verdedigbare vluchtplaats voor de bisschop wanneer wereldlijke leiders hun ongenoegen over hem kwamen uiten, onderstreept met behulp van legers, wat in de loop der eeuwen nog wel eens was voorgekomen. Deze theorie verklaarde verleidelijk veel, maar kon bij historici die zich niet zo zeer bezighielden met restauratieprojecten, maar met archeologische data en archiefonderzoek, op weinig instemming rekenen.

Het weerwoord in het debat in 1982 kwam van gemeentearchivaris Eduard Struick (1927-1997). Die liet weinig heel van de theorie van Haakma Wagenaar, onder meer door er op te wijzen dat de toren niet was gebouwd door de bisschop, maar door het domkapittel dat erg gehecht was aan zijn onafhankelijkheid ten opzichte van de kerkvorst, dat er geen sanitaire voorzieningen aanwezig waren, dat de deuren niet konden worden gebarricadeerd, dat de aanwezige openingen in de buitenmuren niet naar beneden waren gericht en dus niet als schietgaten konden dienen, dat er sowieso nergens de architectonische vormtaal van een weerbare toren aanwezig was, en dat er in de archieven geen enkele aanwijzing was terug te vinden dat de Domtoren ook als zodanig had gefunctioneerd. Volgens Struick was een dergelijke spectaculaire hypothese ook helemaal niet nodig, aangezien er veel meer voor de hand liggende redenen waren om aan te nemen dat de wat ongemakkelijke positionering van de traptoren simpelweg was bedoeld om onverlaten buiten de deur te houden.

De auteurs van *Trots van de stad* erkennen dat Haakma Wagenaar er in deze kwestie naast zat, maar ze voegen er wel aan toe dat 'het valt te prijzen dat Haakma Wagenaar geprobeerd heeft een sluitende theorie daarover te ontwikkelen'. Dat deze casus misschien wel representatief was voor diens proces om tot hypothesen te komen, en dat Haakma Wagenaar dus wellicht niet de beste bron is om architectuurhistorische conclusies op te baseren – bijvoorbeeld met betrekking tot Nieuwenhuis – lijkt in het geheel niet te worden overwogen. Dit zijn ook niet de enige twee keren dat de auteurs naar Haakma Wagenaar verwijzen; in het namenregister hebben alleen Cuypers, Nieuwenhuis, Pieter Saenredam en Sint Maarten meer paginanummers achter hun naam staan. Dit is toch wel veelzeggend, in de zin dat het illustreert dat in dit op zeer uitvoerig onderzoek gebaseerde boek – dat de geschiedenis van één bouwwerk van de achtste tot de eenentwintigste eeuw beslaat – het perspectief op de negentiende eeuw toch nog vrij sterk is gebaseerd op de overwegend negatieve en bevooroordeelde benadering die tot de jaren 90 – zeker binnen de academische architectuurhistorische opleidingen – nog algemeen gangbaar was.

Haakma Wagenaar is daar zelfs een vrij extreme exponent van, die bovendien een directe en (letterlijk) destructieve invloed zou hebben op de reputatie van Nieuwenhuis, specifiek met betrekking tot zijn prestaties als restauratiearchitect.⁴⁴ Vanaf 1968 tot aan zijn dood in 1986 was Haakma Wagenaar als primaire bouwhistorische adviseur betrokken bij het 'Vijf Kerken Restauratieplan', toen de vijf middeleeuwse kerkgebouwen van de Nederlandse Hervormde Kerk in de Utrechtse binnenstad onder leiding van Teus van Hoogevest (1915-2005) grootschalig werden gerestaureerd. Alle vijf deze kerken waren eerder ook al door Nieuwenhuis gerestaureerd, maar veel van diens werk is door Van Hoogevest uitgewist.⁴⁵ Door het team van Van Hoogevest is veel documentatie gepubliceerd over het project en het onderliggende bouwhistorisch onderzoek – voornamelijk uitgevoerd door Haakma Wagenaar – maar daarin is de naam van Nieuwenhuis nauwelijks terug te vinden. Opmerkelijk is ook dat

43 – *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, p. 140-141.

44 – Zie ook noot 34: In het artikel van Wiegman uit 2010 werd Haakma Wagenaar ook aangevoerd als belangrijkste bron bij de analyse van de restauratie van de Domtoren, op basis waarvan Wiegman tot de conclusie kwam dat de opvattingen van Cuypers wel dominant geweest moesten zijn, dat de hele restauratie een niet meer te verantwoorden voorbeeld van historisering was, en dat het eigenlijk ondenkbaar was dat Nieuwenhuis, ondanks zijn waarschijnlijk enigszins afwijkende opvattingen, werkzaamheden uitgevoerd zou kunnen hebben die niet volledig door Cuypers waren goedgekeurd.

45 – Dit restauratieproject in 1968-1988 omvatte, in enigszins chronologische volgorde, de Jacobikerkerk, de Nicolaïkerkerk, de Janskerkerk, de Buurkerkerk (toen tevens verbouwd tot museum), en de Domkerkerk.

hierin veel van de gemaakte keuzes worden toegelicht, behalve wanneer er negentiende-eeuwse ingrepen worden verwijderd; uit alle verslagen spreekt dat het feit dat het een negentiende-eeuwse ingreep betrof al vanzelfsprekend een overtuigend argument was om deze te verwijderen. Van Hoogevest deed daar ook bepaald niet hypocriet over en was heel uitgesproken in zijn aversie tegen vrijwel alles wat er in de negentiende eeuw op architectonisch gebied in Nederland was gedaan, en in Haakma Wagenaar vond hij duidelijk een geestverwant waarmee het uitstekend samenwerken was.⁴⁶

De door Van Hoogevest uitgevoerde restauraties in Utrecht werden vrij snel na de voltooiing al aanzienlijk minder bejubeld dan bij de oplevering van het project, maar de toen gepubliceerde documentatie is nu nog steeds wel de belangrijkste bron voor de moderne geschiedenis van deze gebouwen.⁴⁷ Door Van Hoogevest en Haakma Wagenaar is dus niet alleen een aanzienlijk deel van de door Nieuwenhuis uitgevoerde restauratiewerkzaamheden in fysieke zin verdwenen, maar door het consequent niet noemen van zijn naam is het voor de hedendaagse onderzoeker ook niet duidelijk dat wat verwijderd werd tot het – omvangrijke – oeuvre van Nieuwenhuis behoorde, en is er ook geen concreet aanknopingspunt om hier diepgravender onderzoek naar te doen. Er is niettemin in de vijf door Van Hoogevest onder handen genomen kerken ook nog aardig wat van het werk van Nieuwenhuis wel zichtbaar bewaard gebleven, maar omdat dit in de documentatie – in de bouwhistorische artikelen van Haakma Wagenaar – of geheel niet wordt genoemd, of alleen zijdelings wordt genoemd zonder toeschrijving aan Nieuwenhuis, heeft dit in feite ook alleen maar gezorgd voor het verder onzichtbaar worden van Nieuwenhuis. De onbewuste doorwerking van dit oorspronkelijk zeer bewuste wegdrukken – niet specifiek van Nieuwenhuis, maar van alles wat er in de negentiende eeuw in Nederland werd gedaan aan wat wij nu monumentenzorg zouden noemen – had dertig jaar later nog steeds een negatieve weerslag op de wijze waarop het handelen van Nieuwenhuis werd geanalyseerd en beoordeeld, ondanks de lof die hij in *Trots van de stad* toch, hoe impliciet ook, kreeg toegezwaaid.

Smit: Het belang van het Binnenhof

De meest recente studie waarin Nieuwenhuis opduikt heeft misschien wel de grootste potentie om diens reputatie alsnog positief te beïnvloeden. De doctoraalscriptie van Diederik Smit uit 2015, *Het belang van het Binnenhof*, is verwant aan *Trots van de stad* in de zin dat het ook één architecturaal object als onderwerp heeft en hier de eeuwenlange geschiedenis van in kaart brengt; in dit geval vanaf de 13e eeuw, maar met een zeer bewuste nadruk op de negentiende en twintigste eeuw.⁴⁸ Essentieel verschil is echter de schaal, want het Binnenhof is – in tegenstelling tot de in meerdere opzichten volledig op zichzelf staande Domtoren – een ensemble van meerdere onderdelen met ieder hun eigen architecturale en historische waarde, die allemaal op zichzelf ook het onderwerp van een uitgebreide studie zouden kunnen zijn. Het onderzoek van Smit is dan ook niet zozeer een architectuurhistorische analyse – zoals *Trots van de stad* dat wel veel meer is – maar in essentie een receptiegeschiedenis van het Binnenhof vanaf het moment dat het in de Bataafse Republiek het politieke centrum van een verenigd land werd, en hoe de verschillende visies op die rol van het complex het uiterlijk daarvan beïnvloed hebben.

Enigszins paradoxaal heeft juist die bredere visie, en het afstand nemen van een puur architectuurhistorische benadering, een gunstige uitwerking op hoe de architect Nieuwenhuis in de tekst naar voren komt. Doordat het Binnenhof het politieke centrum van Nederland was geworden, van een relatief nieuwe staat die nog naarstig op zoek was naar een nationale geschiedenis, was het automatisch ook één van de meest prominente architectuurhistorische plekken in Nederland geworden, en zodoende ook één van de politiek meest gevoelige plekken. In zijn geschiedenis van die perceptie van het Binnenhof besteedt Smit daarom ook uitgebreid aandacht aan de ingewikkelde politieke krachtenvelden en hoogoplopende discussies die de achtergrond vormden van opeenvolgende restauraties en

46 – In een aan Teus gewijd essay, in een overzicht van de geschiedenis van architectenbureau Van Hoogevest, wordt diens negatieve houding ten opzichte van vrijwel de gehele de negentiende eeuw in zijn vakgebied door Wies van Leeuwen geanalyseerd en met citaten geïllustreerd. Bijvoorbeeld: 'In [Van Hoogevests] ogen heeft 'vooral het culturele verval van de negentiende eeuw veel schade [...] aangericht' door bepleistering van de buitenmuren, gewelven in stucwerk of vurenhout, trekstaven en lelijke houten of gietijzeren ramen. Al deze onoordeelkundige verbouwingen en uitbreidingen maken inbreuk op het wezen van het gebouw.' A.J.C. van Leeuwen, 'Naar bevind van zaken. Teus van Hoogevest als restauratiearchitect', in: Carien de Boer-Van Hoogevest (eindred.), *Bouwen op historie: 100 jaar Van Hoogevest Architecten*, uitgeverij Sun, Amsterdam, 2009, p. 261.

47 – Joost Michels, 'De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid', in: *Bulletin KNOB*, 90^e jaargang, nr. 4, 1991, p. 117-131. Dit kritische artikel wordt trouwens in het bulletin gevolgd door een artikel van redacteur C.L. Temminck Groll waarin deze zijn bewondering voor Haakma Wagenaar, die hij ook in het eerder genoemde maandblad van Oud-Utrecht uit 1978 had uitgesproken, nog maar eens herhaalde, nu aangevuld met een uitgebreide bibliografie van de toen vijf jaar eerder overleden bouwhistoricus.

48 – D.E.J. Smit, *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*, proefschrift Universiteit Leiden (handelseditie verschenen bij uitgeverij Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam), 2015.

verbouwingen van verschillende onderdelen van het complex. Hierdoor komt Nieuwenhuis, en diens positie ten opzichte van Cuypers, veel genuanceerder aan bod dan in voorgaande (architectuurhistorische) publicaties.

Nadeel van de brede benadering van Smit is voor Nieuwenhuis wel dat diens werk als architect niet stap voor stap volledig wordt weergegeven, aangezien het doel niet is om een puur architectuurhistorisch overzicht van het Binnenhof te maken. Op basis van de werkzaamheden die Smit wel vernoemd en de context die hij daarbij geeft, kan de lezer zich desondanks in grote lijnen een beeld vormen van de indrukwekkende invloed die Nieuwenhuis moet hebben gehad op het huidige uiterlijk van dit uitermate prominente en zichtbare nationale monument. De betrokkenheid van Nieuwenhuis bij verschillende restauraties en verbouwingen van onderdelen van het Binnenhof valt in de periode tussen 1879 en 1915, en binnen die zesendertig jaar identificeert Smit drie specifieke momenten waarop hij Nieuwenhuis naar voren ziet treden.

De eerste keer is meteen ook de casus waar Smit het meest uitvoerig op ingaat, zowel wat betreft de prestaties van Nieuwenhuis als de politieke achtergrond, en dit is voor de huidige reputatie van Nieuwenhuis ook de meest belangrijke. De historische context die Smit hierbij geeft illustreert tegelijkertijd heel concreet hoe de verhoudingen binnen de Nederlandse architectenwereld in het laatste kwart van de negentiende eeuw lagen. Het wordt al snel duidelijk dat er weliswaar inderdaad sprake was van een kamp Cuypers (met De Stuers als politieke genius), dat onmiskenbaar zeer invloedrijk was, maar dat dit continu spanningen opriep en er ook zeker sprake was van een tegenbeweging die totale dominantie door de Cuypersianen voorkwam. Dit betreft de casus van de verbouwing van de Hofkapel en de gebouwen van de Eerste Kamer.

Deze episode in het verhaal van het Binnenhof laat Smit al beginnen in 1863, toen de liberale premier Thorbecke een plan presenteerde voor 'de oprigting van een paleis voor de beide kamers der Staten-Generaal'.⁴⁹ Dit plan omvatte nog geen concreet ontwerp, maar het was duidelijk dat een groot deel van het historische Binnenhof gesloopt zou moeten worden om plaats te maken voor een groot nieuw, statig en modern gebouw langs de Hofvijver. Hier werd door antirevolutionaire, monarchistische en andersoortig conservatieve parlementariërs en senatoren heftig tegen geprotesteerd, maar door snel te zijn en tactisch gebruik te maken van een recessie en de afwezigheid van veel volksvertegenwoordigers, wist Thorbecke het voorstel aangenomen te krijgen.⁵⁰

Vervolgens schreef hij een ontwerprijvraag uit, waarbij in de opgave wel zeer veel technische eisen werden geformuleerd maar er niets werd gezegd over de gewenste stijl. Toen er vervolgens 27 inzendingen binnenkwamen, ook van gerenommeerde buitenlandse architecten, die op beide punten enorm van elkaar verschilden werd het voor de jury lastig om te bepalen op basis van welke criteria ze de ontwerpen konden beoordelen. Thorbecke dacht een lastige publieke discussie hierover te kunnen voorkomen door een jury samen te stellen met zowel voorstanders van de 'moderne neoclassicistische stijl' (die ook zijn persoonlijke voorkeur had) als van de 'historische neogotische stijl', maar dit had een averechts effect.⁵¹

Er ontstond intern een heftige discussie, die uitlekte naar de pers, en uiteindelijk slaagde de jury er niet in om een winnaar aan te wijzen. Om niet helemaal gezichtsverlies te lijden publiceerde Thorbecke vervolgens de drie best beoordeelde inzendingen, in de hoop dat er toch nog wat breder enthousiasme zou ontstaan voor het paleisplan.⁵² Dat er concrete ontwerpen openbaar waren gemaakt had echter vooral het gevolg dat alle critici nu een voor iedereen zichtbaar doel hadden om hun in gif gedoopte pennen op te richten. Toen vervolgens de neoclassicistische georiënteerde juryleden, waaronder Rose, ook nog met een eigen ontwerp kwamen – waarmee ze de verdenking op zich laadden dat ze de prijsvraag bewust hadden gesaboteerd om er zelf met de winst vandoor te kunnen gaan – escaleerde de discussie volledig en ontplofte de droom van Thorbecke alsnog.⁵³

Twee van de drie gepubliceerde ontwerpen waren van de Duitse vader en zoon Ludwig en Emil Lange. Van hun ontwerpen kwam dus weliswaar verder weinig terecht, maar Lange senior zou min of meer per ongeluk wel een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van de Nederlandse architectuur. Toen er plannen waren om de Koninklijke Akademie in Delft om te vormen tot een Polytechnische School vroeg Thorbecke hem, blijkbaar tussen de besprekingen over de prijsvraag door, of Lange nog een geschikte kandidaat wist voor het hoogleraarschap Schone Bouwkunst. Lange raadde zijn leerling Gugel aan – waarom precies is onduidelijk – die vervolgens prompt door Thorbecke werd aangesteld in Delft. Een ander uitloeijsel van het echec van de prijsvraag was dat Rose als Rijksbouwmeester werd vervangen door Lodewijk Mazel (1824-1897), die in 1869 een rapport uitbracht over het Binnenhof; hierin werd weliswaar ook voorgesteld om een groot deel van de gebouwen grondig te verbouwen of te

49 – Ibidem, p. 134.

50 – Ibidem, p. 139.

51 – Ibidem, p. 145.

52 – Ibidem, p. 146.

53 – Ibidem, p. 148.

vervangen, maar werd voor het eerst ook expliciet gepleit voor behoud van elementen van het complex die als historisch het meest waardevol werden gezien.⁵⁴

In 1871 liet Thorbecke desondanks toch nog weer een nieuw plan maken voor een paleis, deze keer door hoogleraar Gugel. Diens strenge neoclassicistische ontwerp was een kwartslag gedraaid en gericht op het Buitenhof, en hoewel er wederom veel gesloopt zou moeten worden, werd er nu ook rekening gehouden met het, achter de nieuwe gevels, behouden van enkele historische ruimtes. Het werd echter snel duidelijk dat het streven naar behoud en restauratie al teveel terrein had gewonnen voor zoveel nieuwbouw, zeker in een stijl die zozeer afweek van het bestaande karakter van het complex. In 1872 overleed Thorbecke, en met hem definitief het paleisplan, en in 1873 publiceerde de jonge Limburgse jonkheer Victor de Stuers in *De Gids* het artikel 'Holland op zijn smalst'. Hierin hield deze een vurig pleidooi voor wat wij nu als een vroege versie van monumentenzorg zouden beschouwen, en betoogde hij, in tegenstelling tot wat de liberalen voorstonden, dat de Rijksoverheid hierin een actieve en sturende rol zou moeten innemen. De timing van De Stuers was uitzonderlijk goed en met de politieke wind in de rug kreeg hij in 1874 de kans om voorzitter te worden van het door hemzelf opgezette College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst – met onder meer Cuypers en Gugel als eerste leden – en werd hij al in 1875 gepromoveerd tot chef-referendaris van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen op het ministerie van Binnenlandse Zaken. In die functie zou hij, vanuit een kantoor naast de Hofkapel, het nieuwe concept van een door het Rijk aangestuurde monumentenzorg geheel naar eigen inzichten vormgeven.⁵⁵

In de twee jaren na zijn aanstelling ging De Stuers zeer voortvarend te werk, waarbij hij ook langslpende hoofdpijndossiers niet uit de weg ging. Smit noemt drie projecten die direct betrekking hadden op het Binnenhof. In 1876 liet De Stuers een fascinerende tekening maken van alle bestaande gebouwen van het Binnenhof, maar dan allemaal aangepast aan de neogotische stijl. Bij de middeleeuwse gebouwen waren alle later toevoegingen verdwenen, terwijl bij de modernere gebouwen nieuwe torentjes en hoge venster met spitsbogen waren ingetekend. Of deze tekening deel uitmaakte van een enigszins concreet renovatieplan laat Smit in het midden, maar de tekening geeft in ieder geval een indicatie van de intenties van De Stuers.

In hetzelfde jaar nam hij als verantwoordelijke voor de 'Landsgebouwen' de realisatie van een nieuw gebouw voor het ministerie van Justitie op zich. Hij koos daarvoor het ontwerp dat was ingediend door de jonge architect Cornelis Peters (1847-1932), die was opgeleid door Cuypers en tot voor kort ook jarenlang werkzaam was geweest bij diens architectenbureau. Wat Peters vervolgens liet bouwen wordt door Smit omschreven als 'een enigszins fantasierijk gebouw [...] dat zowel leunde op de laatmiddeleeuwse gotiek als de Hollandse renaissance en op het eerste gezicht nogal sprookjesachtig aandeed'. Smit vermeldt ook dat De Stuers een ander ontwerp, in de beaux-arts-stijl, verwierp met het argument dat het net zo goed in Parijs of Berlijn zou kunnen staan; voor De Stuers was de neogotiek dus blijkbaar het meest geschikt om als een internationaal onderscheidende nationale Nederlandse bouwstijl te fungeren.

In het daaropvolgende jaar gaf De Stuers de opdracht aan Cuypers om het uiterlijk van de Ridderzaal en het Rolgebouw zoveel mogelijk in hun middeleeuwse toestand terug te brengen. Dat was uiteraard niet aan dovemansoren gericht, en in hoog tempo verwijderde Cuypers aanbouwsels uit de zestiende en zeventiende eeuw, waarna hij de voorheen nogal robuuste gevels een frivoler (pseudo)gotisch aanzien gaf. Smit wijst er fijntjes op dat dit ook op de eerder genoemde tekening van De Stuers zo was voorgesteld.⁵⁶

Deze succesvolle acties hadden voor De Stuers wel het grote nadeel dat ze werden uitgevoerd op de werkplek van zijn machtigste potentiële tegenstanders, die er daar zeer regelmatig langsliepen en zodoende met hun neus op de feiten werden gedrukt. De neogotische intenties van de katholieke De Stuers waren na ruim twee jaar onmiskenbaar duidelijk, en konden met name bij de overgrote meerderheid van protestantse volksvertegenwoordigers en ambtenaren op bijzonder weinig waardering rekenen. Het zal dan ook geen toeval zijn geweest dat, bij een grootschalige reorganisatie van diverse ministeries in 1878, de verantwoordelijkheid voor de 'Landsgebouwen' werd overgeheveld van Binnenlandse Zaken naar het nieuwe ministerie van Waterstaat. Daarmee werd De Stuers (tijdelijk) grotendeels buitenspel gezet, en komen we op het punt dat Nieuwenhuis zijn intrede doet.⁵⁷

Dit lijkt misschien een overdreven lange aanloop naar de start van de betrokkenheid van Nieuwenhuis bij het Binnenhof, maar Smit geeft hier – juist door zijn focus op het Binnenhof – een aantal sleutels die onmisbaar zijn voor het ontsluiten van de complexe discussies en gespannen verhoudingen binnen de gehele Nederlandse architectuur van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Zonder inzicht in deze, voor ons vanuit de eenentwintigste eeuw vrijwel onbegrijpelijke, historische context is het feitelijk niet mogelijk om je een goed beeld te vormen van het soms

54 – Ibidem, p. 151.

55 – Ibidem, p. 152-154.

56 – Ibidem, p. 155-156.

57 – Ibidem, p. 157.

bizarre artistieke en politieke krachtenveld, en de verregaande verwevenheid van belangen en persoonlijke relaties en antipathieën, waarbinnen Nieuwenhuis als architect zijn weg moest zien te vinden.

De historische context waarin Nieuwenhuis voor het eerst betrokken raakte bij het Binnenhof is dus die van een vrij resolute tegenbeweging die volgde op wat omschreven zou kunnen worden als de eerste – maar zeker niet de laatste – neogotische golf die zich, aangejaagd door De Stuers en Cuypers, over de architectuur in Nederland had uitgerold. In 1879, toen De Stuers dus op een zijspoor was gezet, werd er haast gemaakt met het opstellen van een plan om bij de gebouwen van de Eerste Kamer – het westelijke deel van de gebouwen langs de Hofvijver – een inmiddels zeer noodzakelijk geworden renovatie uit te voeren en het liefst ook meteen het nijpende ruimtegebrek op te lossen. Daartoe was al (nog door De Stuers) de naastgelegen Hofkapel aangekocht van de katholieke parochie die daar sinds de Franse bezetting ter kerke ging. Het gloednieuwe ministerie van Waterstaat, ook gehuisvest bij de Eerste Kamer en nu verantwoordelijk voor de ‘Landsgebouwen’, besloot om het grote ‘herstelplan’ van De Stuers stilzwijgend in een diepe la te laten verdwijnen en een architect aan te stellen die geen connectie had met Cuypers.

Smit introduceert deze als volgt: ‘[...] de jonge, uit Utrecht afkomstige architect Ferdinand Jacob Nieuwenhuis, die zijn opleiding had genoten aan de Delftse school van Gugel. In de jaren die volgden, zou Nieuwenhuis een groot deel van de noordzijde van het Binnenhof ingrijpend verbouwen en herstellen. De bouwstijl die hij daarbij toepaste, was weliswaar op de Hollandse renaissance geïnspireerd, maar in een veel minder uitbundige uitvoering dan de varianten van Peters en Cuypers. Anders dan zijn door de middeleeuwse gotiek geïnspireerde collega’s gaf Nieuwenhuis de voorkeur aan een strakke, zakelijke stijl, zonder veel opsmaak. Een vorm van architectuur die meer aansloot bij de classicistische traditie van Gugel en Rose.’⁵⁸

Het is voor Smit begrijpelijkerwijs niet helemaal duidelijk waar deze Nieuwenhuis ineens vandaan komt, aangezien dit in de Nederlandse architectuurgeschiedenis dus geen ‘bekende naam’ is, maar dat is voor zijn geschiedenis van het Binnenhof ook niet zo belangrijk. Dat Nieuwenhuis letterlijk en figuurlijk afkomstig was uit de ‘school’ van de door Thorbecke aangestelde Gugel, en hij daarmee tot een andere lijn behoorde dan die van Cuypers, is in dat opzicht al genoeg. Dit is ook inderdaad een fundamentele reden voor de aanstelling van Nieuwenhuis – hoewel hij dankzij het succesvol ontwerpen en bouwen van een groot laboratoriumgebouw in Utrecht ook zelfstandig van Gugel al indruk had gemaakt op de ambtenaren van Waterstaat – en deze op zich simpele constatering van Smit dat er in het laatste kwart van de negentiende eeuw twee architectuurstromingen in Nederland waren die tot op het hoogste politieke niveau hun ideologische strijd uitvochten zul je maar in weinig architectuurhistorische studies zo concreet terugvinden.

Nieuwenhuis werkte in korte tijd een groot plan uit voor de gehele westelijke helft van de gebouwen langs de Hofvijver, blijkbaar naar algemene tevredenheid, dat vervolgens ook in hoog tempo werd uitgevoerd. Smit kiest er echter voor om te focussen op de daarin opgenomen herbestemming van de Hofkapel. Net als het vervangen van de kap van de Domtoren is dit namelijk in de vaderlandse architectuurgeschiedschrijving terechtgekomen als een historische vergissing. Smit geeft een overzicht van hoe daar later zeer negatief over geoordeeld werd, maar plaatst daar dan zelf een uitvoerige nuancering tegenover. Het Binnenhof had nu definitief de status van regeringscentrum verworven en de nieuwe consensus was dat alle ministeries daar gehuisvest dienden te zijn – in plaats van in nieuwe gebouwen aan de buitenkant van het Binnenhof, zoals De Stuers door Peters had laten bouwen. Voor het nieuwe ministerie van Waterstaat ontwierp Nieuwenhuis daarom binnen de bestaande gebouwenstructuur een modern en praktisch ingericht kantorencomplex. Hier was echter alsnog relatief veel sloop van de bestaande gebouwen voor nodig, met belangrijkste onderdeel, zowel wat betreft omvang, centrale ligging, als historische waarde, de Hofkapel.

Smit vertelt hoe De Stuers zijn best deed om binnen dit project van Nieuwenhuis alsnog op de voorgrond te treden: De Stuers was weliswaar niet meer verantwoordelijk voor de ‘Landsgebouwen’, maar wel voor alles dat, naar zijn eigen inzichten, te maken had met kunsten en/of wetenschappen. Daar viel archeologie ook onder, en Nieuwenhuis kon pas verder met de opbouwwerkzaamheden nadat De Stuers klaar was met het opgraven van alle grafkelders van de kapel. Smit laat trouwens niet onvermeld dat het De Stuers was die een aantal jaren eerder de Hofkapel had aangekocht voor het Rijk, met de intentie om deze te restaureren naar de oorspronkelijke gotische vorm. Nu dat plan was gedwarsboemd nam hij uitgebreid de gelegenheid om opgravingen te laten verrichten, waarbij hij ook zelf de bouwput inkloem om onderzoek te doen. Uit de weergave die Smit geeft wordt duidelijk dat hij daarbij, in de zoektocht naar de graven van kopstukken uit de vaderlandse geschiedenis, niet heel wetenschappelijk of zachtzinnig te werk ging. De opgraving was ook niet afgeschermd voor het publiek en vanuit de politiek kwam steeds meer kritiek op de werkwijze van De Stuers, tot er zelfs vanuit de koninklijke familie werd geklaagd dat er met meer respect diende te worden omgegaan met de grafresten en stoffelijke resten van hun voorouders.⁵⁹

58 – Ibidem, p. 157.

59 – Ibidem, p. 167-168.

Nieuwenhuis liet zich niet door al deze negatieve publiciteit van de wijs brengen en ging vervolgens voortvarend aan de slag met de wederopbouw. Hier gaat Smit dieper in op de latere, negatieve perceptie van de sloop van de Hofkapel, en hoewel hij niet verklaart hoe en wanneer die tot op heden voortdurende afwijzende houding ontstond, laat hij wel uitgebreid zien dat dit een vrij radicale omkering is van hoe er door de tijdgenoten van Nieuwenhuis tegenaan gekeken werd. De Hofkapel zou tegenwoordig, als één van de oudste onderdelen van het complex, natuurlijk behouden zijn gebleven, maar in 1879 was de historische waarde van monumenten nog ondergeschikt aan de kunstzinnige waarde, en die werd bij de uiterst sobere Hofkapel niet heel hoog gewaardeerd. Het verdwijnen van de kapel werd wel betreurd, maar dit werd vrij algemeen beschouwd als een te accepteren offer, gelet op wat men er voor terug kreeg. Ten eerste was dit simpelweg de goedkoopste optie (als je wilde dat alle ministeries op het Binnenhof gehuisvest bleven). Ten tweede werd een rommelig doolhof van zwaar verouderde en in veel opzichten ongeschikte ruimtes nu getransformeerd naar een functioneel modern kantoorgebouw. En ten derde zorgde Nieuwenhuis ervoor dat de aanwezige historische ruimtes waar veel meer waarde aan werd gehecht, in het bijzonder de Trêveszaal en de vergaderzaal van de Eerste Kamer, wel werden behouden en grondig werden gerestaureerd.⁶⁰

De door Nieuwenhuis uitgevoerde renovatie, en de daarin opgenomen restauraties, kon op een hoge mate van waardering rekenen, zozeer zelfs dat Smit dit aanwijst als een cultuuromslag in de wijze waarop er vanaf toen met het gehele gebouwencomplex van het Binnenhof werd omgegaan. De enige die eigenlijk consequent en zeer uitgesproken kritiek had op het project was De Stuers, maar toen er in reactie op zijn dreigement om ontslag te nemen vanuit Waterstaat alleen een niet mis te verstaan schouderophalen kwam trok hij dat snel weer in. De nieuwe benadering, waarin er een pragmatische balans werd gezocht tussen functionaliteit en cultuurhistorische waarde, tussen restauratie en nieuwbouw, die door Nieuwenhuis was toegepast in het letterlijke centrum van de politieke macht, zou in de jaren 80 en 90 toonaangevend blijven voor hoe er vanuit de overheid werd omgegaan met historisch waardevolle gebouwen waarvan men het gebruik wilde waarborgen door het aan te passen aan de eigentijdse eisen.⁶¹ Toen De Stuers door politieke verschuivingen en reorganisaties weer wat dichterbij de macht kwam te zitten probeerde hij hier uiteraard wel tegenin te gaan, maar het was duidelijk dat de grens van wat men bereid was te accepteren aan verregaande historisering definitief in zijn nadeel was verlegd; dit zou hij de toen nog aan het begin van zijn carrière staande Nieuwenhuis nooit vergeven.

Dankzij Nieuwenhuis had het nieuwe ministerie van Waterstaat nu een mooi en ruim nieuw onderkomen, maar het ministerie waar dit uit voort was gekomen, dat van Binnenlandse Zaken, zat nog steeds in dezelfde zwaar verouderde ruimtes in de noordoostelijke hoek van het Binnenhof. Om het nijpende ruimtegebrek aldaar enigszins te verlichten was in 1879 besloten om het ministeriële archief grotendeels te verplaatsen naar de Ridderzaal. Dit werd vrij algemeen als een wat pijnlijke situatie beschouwd, want ondanks de uitbundige restauratie van de gevels door Cuypers was het gebouw nu alsnog niet beschikbaar voor ceremoniële en representatieve functies.⁶² In 1885, toen de politieke verhoudingen weer dermate waren verschoven dat De Stuers veel van zijn invloed had weten te heroveren, liet hij door Peters, die ongetwijfeld ook niet geheel toevallig een jaar eerder tot Rijksbouwmeester was benoemd, een plan opstellen voor een renovatie van de gebouwen van Binnenlandse Zaken. Diens ontwerp was echter zo uitgesproken neogotisch dat het direct van alle kanten weerstand opriep.⁶³ Wat in dat opzicht ook niet hielp was dat De Stuers er juist voor had gezorgd dat de door Cuypers ontworpen, uitermate neogotische fontein op het Binnenhof was geplaatst, juist op de plek die zijn liberale tegenstanders hadden willen reserveren voor een standbeeld van Thorbecke.⁶⁴ De ontwikkeling van plannen voor aanpassingen aan de verschillende verouderde onderdelen van het Binnenhof stagneerde dan vervolgens ook jarenlang.

Pas toen er buiten het Binnenhof geschikte ruimtes werden gevonden om de archieven van Binnenlandse Zaken, uit het eigen departementsgebouw en uit de Ridderzaal, in onder te brengen, kwam er praktisch en politiek weer ruimte voor nieuwe plannen. In 1889 was men vanuit het ministerie van Waterstaat – waar De Stuers, in tegenstelling tot bij Binnenlandse Zaken of het bureau van de Rijksbouwmeester, weinig invloed had – bereid om weer een slinger te geven aan het hoofdpijndossier van de Grafelijke Zalen, en door er ook direct geld voor te reserveren op de Rijksbegroting was dit zowaar een levensvatbaar project. Het enige inhoudelijke punt dat vanaf het begin vaststond was dat de gietijzeren kap van Rose uit 1860 alweer moest worden verwijderd en vervangen door een houten replica van het origineel. Voor de verdere invulling van de restauratie werd een commissie van architecten samengesteld.⁶⁵

60 – Ibidem, p. 168-169.

61 – Ibidem, p. 169.

62 – Ibidem, p. 173-175.

63 – Ibidem, p. 173.

64 – Ibidem, p. 187-188.

65 – Ibidem, p. 175-176.

En hier gebeurt er in het overzicht dat Smit geeft iets opmerkelijks: Wederom blijkt dat de context van waaruit een onderwerp wordt benaderd, net als bij de auteurs van het Domtoren-boek, zeer bepalend is voor hoe de vervolgens verzamelde data worden geïnterpreteerd en welke conclusies er worden getrokken. Smit opereert vanuit de context van het Binnenhof als fysiek symbool van de politieke macht, en kan zich daardoor, met betrekking tot de Grafelijke Zalen, beperken tot hoe die er uiteindelijk uit kwamen te zien, wat er over de werkzaamheden werd gezegd in de officiële rapportages, en de reacties in de nationale media. De rapportages geven – juist door alle politieke gevoeligheden – een zeer neutraal en ingetogen verslag van hoe de restauratiecommissie functioneerde en over de resultaten na de oplevering heerste algemene tevredenheid. Er is voor Smit dan ook geen aanleiding om hier verder nog architectuurhistorische bronnen bij te betrekken. In zijn overzicht wordt dan ook niets gezegd over het voortraject, dat wel in de studie van Van Leeuwen over Cuypers als restauratiearchitect is terug te vinden, toen een aanzienlijke groep architecten – waaronder Nieuwenhuis – een ‘coup’ probeerden te plegen om De Stuers, en daarmee Cuypers, buiten deze restauratie te houden, er vervolgens ook een commissie werd ingesteld zonder Cuypers, waar hij na aanzienlijke druk vanuit Binnenlandse Zaken alsnog aan werd toegevoegd.

Smit slaat deze episode, waarschijnlijk onbewust, helemaal over en springt van de start van de plannenmakerij in 1889 meteen door naar het begin van de werkzaamheden, waarbij hij zelfs tot de conclusie komt dat door de samenstelling van een commissie juist een conflict werd voorkomen: ‘De machtsstrijd tussen Binnenlandse Zaken en Waterstaat, De Stuers en Nieuwenhuis en voor- en tegenstanders van de verschillende bouwstijlen bevond zich immers nog altijd in een impasse en zou door de hele onderneming moeiteloos verder kunnen opslaan. Ter voorkoming van een dergelijke escalatie kwam het ministerie [van Waterstaat] begin jaren negentig met een compromis: bij de verbouwing van de Ridderzaal zouden zowel architecten uit het kamp van De Stuers als aanhangers van de ‘Delftsche school’ worden betrokken. Onder hen waren onder anderen oudgedienden Peters en Nieuwenhuis, terwijl Cuypers de verantwoordelijkheid kreeg over het interieur van de zaal. De leiding over het project kwam te liggen bij de nieuwe, in 1892 aangestelde Rijksbouwmeester Daniël Knuttel. Net als Nieuwenhuis was Knuttel in Delft opgeleid en behoorde hij dus niet tot de directe kring rondom De Stuers.’⁶⁶

Dat het project voorafgaand aan de start van de daadwerkelijke restauratie al flink was geëscaleerd blijft bij Smit buiten beeld. Dat komt ook omdat hij nalaat te specificeren wanneer de werkzaamheden uiteindelijk begonnen; dat was pas in 1896, zeven jaar na de start van de eerste planvorming voor het project. Gek genoeg vermeldt Smit wel verstoep in een eindnoot dat Cuypers aanvankelijk geen deel uitmaakte van de Commissie van Advies, maar dat hij daar in 1897 aan werd toegevoegd na protest van De Stuers.⁶⁷ Die twee gegevens roepen bij Smit blijkbaar niet het vermoeden op dat er zich voorafgaand aan de uitvoering van de restauratie ook al iets moet hebben afgespeeld; het is wel zo dat dit specifieke conflict zich vrijwel volledig afspeelde binnen de architectenwereld en uitgevochten werd in het vaktijdschrift van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, dus misschien is dit voor het verhaal dat Smit wil vertellen ook wel gewoon niet zo relevant.

Smit rehabiliteert zich vervolgens ten opzichte van Nieuwenhuis door wel inzicht te geven in wat diens betrokkenheid bij het project inhield. Terwijl er door Van Leeuwen min of meer werd gesuggereerd dat Cuypers na zijn intrede in de commissie de restauratie vanzelfsprekend verder ook domineerde en de bijdrage van de andere betrokkenen blijkbaar te verwaarlozen was, geeft Smit een aanzienlijk duidelijker en genuanceerder beeld: ‘Waar Knuttel vooral de organisatie en uitvoering van de restauratie op zich nam, hadden Peters en Nieuwenhuis een belangrijke adviserende rol. Zo deden beide architecten uitgebreid historisch onderzoek naar onder meer de ontstaansgeschiedenis van het gebouw, de oorspronkelijke functie van de zaal en de wijze waarop opeenvolgende verbouwingen in de vroegmoderne tijd het aanzien van de Ridderzaal hadden veranderd. De conclusies van hun onderzoek dienden, samen met de aantekeningen die Craner en Rose in het midden van de eeuw hadden laten maken, als richtlijnen voor het herstel van de zaal en bepaalden in hoge mate de uiteindelijke vorm en invulling.’⁶⁸

Alle gebruikers van de Grafelijke Zalen verhuisden vrijwillig verplicht naar locaties elders, waarna de restauratiecommissie er voor zorgde dat de verschillende ruimtes – van de kelders, de Rolzaal, de Lairessezaal, tot aan de kamers bovenin het voormalige grafelijke woonhuis – zoveel mogelijk werden teruggebracht naar hun middeleeuwse vorm. Bij Smit blijft er van de rol die Cuypers daar bij zou hebben gespeeld niet zo heel veel meer over; in de commissie van vijf architecten zaten sowieso drie leden met een Delftse achtergrond – Nieuwenhuis, Muysken en Knuttel – en zelfs Peters lijkt een meer genuanceerde architectuurhistorische benadering te hanteren dan zijn voormalige leermeester Cuypers, die vooral op zijn ‘gotische intuïtie’ vertrouwde.⁶⁹ Cuypers had natuurlijk wel degelijk veel kennis van de gotiek en hij zal Knuttel ook ongetwijfeld regelmatig van adviezen hebben voorzien, maar

66 – Ibidem, p. 176-177.

67 – Ibidem, p. 313 (noot 41).

68 – Ibidem, p. 177-178.

69 – Ibidem, p. 178.

het lijkt onwaarschijnlijk dat hij bij onenigheid binnen de commissie bij machte was om de anderen zijn wil op te leggen. Uiteindelijk, in 1904 – en het wordt niet helemaal duidelijk of dit nog binnen de context van de commissie plaatsvond, want de andere werkzaamheden lijken in 1902 al te zijn afgerond – was het wel Cuypers die verantwoordelijk was voor het ontwerp van het meest zichtbare onderdeel van de Grafelijke Zalen; het neogotische interieur van de Ridderzaal. Smit maakt hierbij wel duidelijk dat dit ook echt specifiek de aankleding van de zaal betrof, dus alleen de losse onderdelen.⁷⁰

Voor de laatste episode van het Binnenhof waarin hij Nieuwenhuis een belangrijke rol laat spelen neemt Smit de lezer weer mee terug naar de noordkant, naar de gebouwen van het ministerie van Binnenlandse Zaken langs de Hofvijver. Inmiddels zijn we dan in 1912 aanbeland, wat betekent dat Nieuwenhuis 33 jaar na zijn eerste betrokkenheid bij het Binnenhof voor het Rijk nog steeds gold als een architect die capabel en prominent genoeg was om ingeschakeld te worden bij het in politiek opzicht belangrijkste monument van Nederland. In de voorgaande decennia was de verouderde, oncomfortabele, onpraktische en krappe behuizing van Binnenlandse Zaken regelmatig onderwerp van discussie geweest. De plannen voor renovatie waren echter steeds gestrand op te hoogdravende ambities. Smit beschrijft hoe juist door een afname van het prestige van het ministerie, doordat het na het vertrek van premier Kuypers niet meer ook als de thuisbasis van het kabinet fungeerde, de pretenties over de vereiste uitstraling van de eigen behuizing afnam en er daardoor eindelijk ruimte ontstond om een praktische, integrale aanpak van de facilitaire problemen te ontwikkelen en over te gaan tot verbouwing.⁷¹ Zonder een heel direct verband te leggen wijst Smit er ook op dat De Stuers inmiddels zijn positie als ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken had verruild voor een zetel in de Tweede Kamer.⁷²

Dit project stond wederom onder leiding van Rijksbouwmeester Knuttel die ook het ontwerp hiervan verzorgde, maar Smit benadrukt dat de plannen ‘grotendeels het beleid [volgden] dat eind jaren zeventig door Nieuwenhuis was uitgezet. Zij behelsden de volledige afbraak van vrijwel alle panden ten westen [sic, ten oosten] van de Trêveszaal [tot aan het Torentje] en een wederopbouw van het departementsgebouw in historiserende stijl. Op deze wijze hoopte de architect de succesvolle lijn van de verbouwing van de Hofkapel en Ridderzaal door te trekken en op korte termijn een departementsgebouw neer te zetten dat functionaliteit, authenticiteit en representativiteit in zich wist te verenigen.’⁷³

Nieuwenhuis was niet alleen in geest maar ook op een directe manier, als adviseur, nauw bij dit project betrokken. De pragmatisch ingestelde Knuttel had daarnaast anderen, waaronder Peters en De Stuers, nadrukkelijk de ruimte gegeven om op de plannen te reageren, en had vervolgens op basis van hun inbreng ook wijzigingen aangebracht in het ontwerp, maar het uiteindelijke resultaat droeg volgens Smit het stempel van Nieuwenhuis: ‘Wat stijl betreft sloot het ontwerp althans goed aan bij de meer oostelijk [sic, westelijk] gelegen gebouwen die in de jaren 1880 door Nieuwenhuis onder handen waren genomen. Nu de werkzaamheden voltooid waren, oogde de noordzijde van het Binnenhof in stilistisch opzicht dan ook als één geheel. Zij bleef weliswaar een aaneenschakeling van verschillende gebouwen met verschillende functies, maar al deze panden waren nu gestoken in hetzelfde ‘oud-Hollandse’ jasje. Ruim zestig jaar nadat Craner de eerste grootschalige verbouwingsplannen voor het Binnenhof had gepresenteerd, leek het regeringscentrum dus eindelijk een stijl gevonden te hebben die enigszins in de buurt kwam van een ‘nationale stijl’. Hoewel zij misschien niet zo herkenbaar was als de neogotische gevels van het Palace of Westminster in Londen of zo indrukwekkend als de classicistische façade van de Reichstag in Berlijn, hadden de verbouwingen langs de Hofvijver het midden weten te vinden tussen radicale nieuwbouw enerzijds en musealisering of verkrotting van het Binnenhof anderzijds.’⁷⁴

In de conclusie van zijn proefschrift bekijkt Smit het Binnenhof nog eens vanuit het hedendaagse perspectief, en noemt hij Nieuwenhuis expliciet als één van de belangrijkste vormgevers van het huidige aanzien daarvan, zowel letterlijk als figuurlijk. Hij romantiseert diens prestaties echter niet en maakt duidelijk dat dit gemeten naar de huidige maatstaven voor monumentenzorg ondenkbaar radicale ingrepen waren, maar dat het binnen de historische context niettemin een bewonderenswaardige, en bewonderde, oplossing voor de decennialange politieke impasse was: ‘Hoewel de uitstraling van het complex grotendeels behouden bleef, gingen aanzienlijke delen van het oorspronkelijke interieur bij de werkzaamheden verloren en verdwenen door de jaren heen ook talrijke bijgebouwen, uitbreidingen en andere, niet zelden eeuwenoude, panden. De ‘restauraties’ die in de periode 1880-1920 plaatsvonden zijn daarom

70 – Ibidem, p. 179.

71 – Ibidem, p. 190.

72 – Ibidem, p. 192.

73 – Ibidem, p. 190. Het kompas van Smit vertoont nogal eens kuren; hij lijkt niet helemaal te doorgronden dat de conventie bij landkaarten dat het oosten rechts en het westen links wordt gesitueerd niet betekend dat op iedere foto de rechterzijde het oosten en de linkerzijde het westen is.

74 – Ibidem, p. 191-192.

ook beter te beschouwen als reconstructies. Het was een vorm van historiserende nieuwbouw die de geest van het Binnenhof weliswaar levend hield, maar ook een moderne, functionele werkomgeving bood. Het moest nadrukkelijk geen 'museum' worden. Uiteindelijk zou slechts een klein deel van de oude panden werkelijk in originele staat behouden blijven. Enkel de vergaderzalen van de Eerste en Tweede Kamer, de grafelijke zalen achter de Ridderzaal, het Torentje en de Trêveszaal en zijn directe omgeving zouden aan de verregaande renovatiedrift ontkomen. De overige gebouwen werden goeddeels tot de grond afgebroken om vervolgens weer als een feniks uit de as te herrijzen. Ondanks deze kanttekening bij de 'herstelwerkzaamheden' van mannen als Nieuwenhuis, Cuypers en Knuttel betekenden de veertig jaren rondom de eeuwwisseling achteraf gezien een keerpunt in de omgang met de landsgebouwen in Den Haag.⁷⁵

Met uitzondering van de Tweede Kamer was Nieuwenhuis direct betrokken bij het behoud en de restauratie van al de hierboven genoemde historisch waardevolle ruimtes; de restauratie van de Trêveszaal en de vergaderzaal van de Eerste Kamer voerde hij bovendien helemaal zelfstandig uit. Het verhaal dat Smit over het Binnenhof wil vertellen is echter, hoewel historisch, niet architectuurhistorisch, en net zoals hij vaak vrij vaag blijft over exacte jaartallen van bouwprojecten wordt het ook nooit helemaal duidelijk welke werkzaamheden Nieuwenhuis precies heeft uitgevoerd. Uit de grote lijn die Smit weergeeft rijst echter wel het beeld op dat dit omvangrijk moet zijn geweest en dat Nieuwenhuis op dit nationale niveau blijkbaar zeer gerespecteerd werd. In zijn conclusie groepeerde Smit weliswaar Cuypers en Nieuwenhuis in dezelfde categorie van 'historiserende architecten', wat gezien vanuit de tegenwoordige monumentenzorg ook wel te verantwoorden is, maar de belangrijkste bijdrage die Smit levert aan onze kennis over Nieuwenhuis is dat hij, in de uitgebreide aandacht die hij in zijn onderzoek aan hem besteed, aantoont dat er naast het kamp Cuypers ook een tegenbeweging was, die Smit identificeert als 'de Delftsche school', waarvan Nieuwenhuis blijkbaar een prominente vertegenwoordiger was.

75 – Ibidem, p. 286-287.

CONCLUSIE: WAT DE SCHIJEVEN ONS VERTELLEN

Wat er tot op heden over Nieuwenhuis is terug te vinden in gepubliceerde historische studies kan het best worden omschreven als fragmentarisch. Aan het weinig dat niettemin beschikbaar is aan informatie, en de context waarbinnen dat gepresenteerd wordt, kunnen echter, in het bredere perspectief van de ontwikkeling van de perceptie van de negentiende eeuw binnen de architectuurhistorie, wel enige conclusies worden verbonden. Hoe er in die perceptie voor Nieuwenhuis plaats wordt ingeruimd, of niet, lijkt zich namelijk te ontwikkelen op een wijze die direct samenhangt met hoe er door historici over Pierre Cuypers wordt geschreven en geoordeeld. Daarin zijn in grote lijnen drie historische fases te onderscheiden.⁷⁶

De eerste fase begint, met al een gestage aanloop sinds de eeuwwisseling, in de loop van de jaren 20, na de dood van Cuypers, wanneer er voor de toenmalige historici voldoende distantie ten opzichte van de vorige eeuw begint te ontstaan om hier beschouwende studies aan te gaan wijden. Cuypers overleed in 1921 op 93-jarige leeftijd, en overleefde niet alleen vrijwel al zijn generatiegenoten maar ook veel van de jongere architecten, zoals Nieuwenhuis, die tegelijk met hem werkzaam waren geweest. Zowel Cuypers als De Stuers bleven zich tot aan het einde van hun leven actief en eigenzinnig bemoeien met de Nederlandse architectuur en monumentenzorg, als twee negentiende-eeuwse dinosaurussen die nog niet doorhadden dat de geleidelijke maar onafwendbare komeet van het modernisme allang het einde van hun tijdperk had ingeluid.

In 1915 waren ze bijvoorbeeld allebei nog lid van de commissie die door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond was opgericht om voor het eerst 'spelregels' voor restauraties op papier te zetten. Toen dat jaar de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* werden gepresenteerd aan de ledenvergadering van de NOB, waren ze het allebei toch niet helemaal eens met de voorgestelde tekst. Ze hadden niet meer de machtspositie om hun wil door te kunnen drukken bij de nieuwste generatie architecten en historici, maar verbazingwekkend genoeg nog wel voldoende autoriteit om zich niet aan de meerderheid te hoeven conformeren; als compromis staan er in de uiteindelijk gepubliceerde tekst dan ook acht voetnoten waarin de alternatieve tekstdelen zijn opgenomen die 'de minderheid' liever had gezien.

Dat geeft wel aan welke status en invloed Cuypers toen nog steeds had. Dankzij zijn connectie met politicus De Stuers had hij sowieso altijd al heel dominant kunnen zijn, en hoewel die machtspositie na de eeuwwisseling begon af te nemen, bleven ze een belangrijk politiek podium houden doordat De Stuers tot aan diens dood in 1916 lid van de Tweede Kamer zou blijven. Cuypers had, zoals eerder gezegd, aanzienlijk meer politieke macht dan ideologische medestanders. Hij 'investeerde' zijn dominantie echter tactisch in het manoeuvreren naar invloedrijke posities van de jongere medestanders die hij wel had. Terwijl zijn politieke macht afnam groeide zijn invloed binnen de architectenwereld ook eigenlijk alleen maar, doordat het bijvoorbeeld vrijwel uitsluitend Cuypers-adepten waren die de eerste geschiedenissen over de negentiende eeuw schreven. Het beeld dat vanaf de jaren 20 in hoog tempo werd geconstrueerd en verspreid was dat van Cuypers als de geestelijk vader en verpersoonlijking van de Nederlandse architectuur van de tweede helft van de negentiende eeuw. Gevolg van die mythologisering was dat de opvattingen en werkwijze van Cuypers boven iedere discussie werden verheven, en alles dat daar in diens eigen tijd tegenin was gegaan verder werd genegeerd.

Hoewel er natuurlijk wel eens een kleine kritische kanttekening werd geplaatst bij specifieke door Cuypers uitgevoerde of geïnspireerde restauraties, lijkt er pas vanaf de jaren 60 een echte kentering te hebben plaatsgevonden. In die tweede fase van de perceptie van Cuypers veranderde de wijze waarop zijn restauratieopvattingen werden beoordeeld radicaal, van kritiekloos ontzag naar vrijwel algemene afkeuring. Aan het beeld van Cuypers als de verpersoonlijking van de Nederlandse architectuur in de tweede helft van de negentiende eeuw, die geen echte tegenstanders kon hebben gehad, veranderde echter vooralsnog niets. Gevolg was dat iedere architect, en in het bijzonder iedere restauratiearchitect, die werkzaam was geweest voor de eeuwwisseling, door de automatische

76 – De fasering die hier wordt geschetst wijkt af van de ontwikkeling van de perceptie van de negentiende eeuw zoals die door Van der Woud in *Sterrenstof* (2008) wordt beschreven. Van der Woud analyseert die perceptie terugkijkend vanuit zijn eigen tijd en concludeert dat de extreme verheerlijking van Berlage als vader van het modernisme er voor zorgde dat het daaraan voorafgaande tijdperk, de negentiende eeuw, als minderwaardig werd gezien, met uitzondering van Cuypers, die op basis van zijn connectie met Berlage ook een mythische status kreeg als een soort grootvader van het modernisme. Vooruit kijkend vanaf het einde van de negentiende eeuw zie ik zelf echter een ander beeld ontstaan: Cuypers kreeg dankzij een klein maar zeer gedreven deel van zijn tijdgenoten al een zo grote mythische status, dat toen men later in de twintigste eeuw hetzelfde wilde doen met Berlage ze er niet omheen konden om in hun nieuwe scheppingsverhaal van het modernisme in Nederland ook Cuypers toch weer een prominente plek te geven. Ondanks zijn relativerende benadering van deze mythologisering lijkt Van der Woud toch nog te onderschatten hoe extreem de verheerlijking van Cuypers al was voordat Berlage die status bereikte, en wat het destructieve effect daarvan is geweest, en nog steeds is.

associatie met Cuypers, er voortaan ook automatisch van werd verdacht dezelfde opvattingen en werkwijzen te hebben aangehangen die men nu structureel bekritiseerde.

De derde fase begint in de jaren 90, wanneer er een begin wordt gemaakt met de deconstructie van de mythologisering van Cuypers. Dat proces verloopt, zoals iedere nuancering, zeer geleidelijk en het bijgestelde beeld van Cuypers en de tweede helft van de negentiende eeuw verspreidt zich maar langzaam, ook omdat veel architectuurhistorici moeilijk afstand kunnen nemen van het eenzijdige en daardoor makkelijk hanteerbare beeld dat ze zelf nog tijdens hun opleiding ingeprent hebben gekregen. Pas sinds de jaren 10 van de eenentwintigste eeuw lijkt bij architectuurhistorici het besef dat er iets fundamenteel niet klopt in de gangbare visie op negentiende eeuw structureel ingang te vinden. Door de relativisering van de Cuypers-mythe dringt nu weliswaar het besef door dat Cuypers aanzienlijk minder ruimte bezette in de ideologische debatten over de burgerlijke bouwkunst en de restauratie-ethiek dan voorheen aangenomen, maar wie en wat zich daar met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw dan wel in bewoog is nog altijd in veel nevelen gehuld. In de eerste fase is zoveel informatie over zoveel architecten en discussies uit beeld verdwenen en vervangen door een ruim tachtig jaar herhaalde dramatisering waarin Cuypers steeds weer opduikt als hoofdrolspeler, dat het al lastig is om te herkennen waar precies er iets niet klopt, laat staan te bedenken waar de historisch correcte informatie te achterhalen zou zijn.

De ontwikkeling van de perceptie van Nieuwenhuis speelt zich af op de keerzijde van deze discutabele Cuypers-medaille en volgde dezelfde fasering. Voor de jaren 20 van de twintigste eeuw, toen Cuypers en Nieuwenhuis nog leefden, werd er in architectuurhistorische overzichten al wel eens een afsluitend hoofdstuk opgenomen met een kort overzichtje van de stand van zaken van de toenmalige architectuur. Dat was dan vooral een poging om te voorspellen hoe latere generaties daar over zouden oordelen, maar dergelijke overzichtjes hebben op de latere perceptie verder maar weinig invloed gehad. Daarom zijn ze in deze historiografische analyse buiten beschouwing gelaten, aangezien ze bij de vorming van ons huidige beeld van Nieuwenhuis geen rol hebben gespeeld, maar Nieuwenhuis was wel altijd één van de eigentijdse architecten die men belangrijk genoeg vond om te noemen. Om dezelfde reden zijn de architectuurhistorische handboeken uit de eerste fase buiten beschouwing gelaten. Die worden weliswaar nog altijd dankbaar gebruikt als opvulling van bibliografieën maar allang niet meer echt als bron, althans niet met betrekking tot het laatste kwart van de negentiende eeuw. Ze spelen dus geen directe rol meer bij de vorming (of reconstructie) van het huidige beeld van Nieuwenhuis, maar ze hebben daar indirect wel grote invloed op gehad, omdat ze er voor hebben gezorgd dat in de informatie die werd doorgegeven aan de kunsthistorici van de tweede fase de naam van Nieuwenhuis nauwelijks meer voorkwam.

In de tweede fase van de ontwikkeling van de perceptie van de negentiende eeuw worden vanaf de jaren 60 de talrijke restauratieprojecten waar Cuypers bij betrokken was geweest kritisch tegen het licht gehouden, en vanuit de veranderde opvattingen over monumentenzorg vrij algemeen afkeurend beoordeeld. Daarbij kwamen architectuurhistorici dan ook wel eens de naam 'F.J. Nieuwenhuis' tegen, maar veertig jaar na diens dood was er al niemand meer die nog wist wie dat was. Omdat het beeld van Cuypers als de verpersoonlijking van de Nederlandse architectuur in de tweede helft van de negentiende eeuw echter nog overeind bleef en zijn schaduw over dat tijdperk bleef werpen, was het voor de toenmalige onderzoekers vrij simpel: Als die Nieuwenhuis belangrijk was geweest dan wisten we nog wel wie dat was, en het was sowieso niet echt relevant, want als hij werkzaam was als restauratiearchitect dan kon dat alleen als hij de opvattingen van Cuypers volgde, en we wisten wat die waren.

In de derde fase, dankzij de demystificatie van Cuypers sinds de jaren 90, is de negentiende eeuw minder afschrikwekkend monolithisch geworden en wordt er diepgravend onderzoek gedaan naar specifieke deelgebieden van dit tijdperk. Hierdoor is Nieuwenhuis voorzichtig weer enigszins in beeld gekomen en heeft de hoeveelheid beschikbare kennis over hem een relatief grote sprong gemaakt – van 'niets' naar 'weinig'. Deze nieuwe aandacht maakt echter ook duidelijk dat Nieuwenhuis gevangen zit in een vicieuze cirkel: Hij komt niet of nauwelijks voor in de architectuurhistorische overzichten. Wanneer onderzoekers van specifieke deelgebieden van dat tijdperk nu zijn naam tegenkomen roept dat geen associaties op en vinden ze nergens informatie waarmee ze hem in een groter historisch verband kunnen plaatsen. Door dat gebrek aan historische context, doordat niemand zich geroepen voelt om de verspreide scherven van de kennis over een architect die blijkbaar toch niet zo belangrijk was bij elkaar te leggen, zal Nieuwenhuis vooralsnog ook niet in de algemene architectuurhistorische overzichten terechtkomen.

Wat zijn de scherven die nu in verschillende publicaties terug te vinden zijn? Uit de inventarisatie van de gemeente Utrecht uit 1985 leerden we nog alleen dat Nieuwenhuis het Centraal Museum ontwierp en samen met Gugel het Academiegebouw. Dankzij Van Leeuwen werd in *De maakbaarheid van het verleden* duidelijk dat Nieuwenhuis een vrij prominente rol speelde binnen de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en dat hij daar, samen met anderen, in 1889 een conflict had met Cuypers over de Vierschaar in Den Haag. Van Leeuwen vertelde ook dat Nieuwenhuis lid was van de restauratiecommissie van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof, waar hij samen met anderen Cuypers buiten probeerde te houden; een conflict waar Nieuwenhuis in 1896 het onderspit moest

delven. Van der Woud voegde daar aan toe dat Nieuwenhuis en Cuypers in 1881 ook een conflict hadden over de restauratie van de Utrechtse Domkerk, wat zo hoog opliep dat het project zelfs werd gestaakt, en dat ze daarbij een openlijke discussie met elkaar aangingen van hoog theoretisch niveau. Door Van Santen leerden we meer over de Utrechtse activiteiten van Nieuwenhuis: hij was vanaf 1890 directeur van de Gemeentewerken en als zodanig verantwoordelijk voor het ontwerp van scholen – met speciale aandacht voor het door hem ontwikkelde concept van de hoekschool – en bruggen, het gemeentelijk slachthuis, de elektrische centrale en de beurs- en fruithal. Wiegman voegde daar aan toe dat Nieuwenhuis in die functie ook verantwoordelijk was voor havens, wegen, riolen, nutsbedrijven en stadsuitbreidingen. Hoewel zijn naam er niet in voorkomt is in *Een paradijs vol weelde* te lezen dat juist in de periode dat Nieuwenhuis verantwoordelijk was voor de openbare werken in Utrecht, de stad enorm groeide en er allerlei nieuwe infrastructuur en voorzieningen zijn gebouwd. Wiegman liet ook zien dat het Utrechtse Academiegebouw pas tot stand kwam na een hoogoplopend conflict met het Rijk, waarbij Cuypers achter de schermen wederom een antagonistische rol speelde. Aan de hand van deze casus gaf hij ook enig inzicht in de gepubliceerde ideeën van Nieuwenhuis over monumentenzorg, ook om aan te tonen dat Nieuwenhuis en Cuypers wat dat betreft niet op één lijn zaten. Dat laatste zie je in *Trots van de stad* eigenlijk niet terug, maar hier leren we wel dat Nieuwenhuis samen met Cuypers van 1898 tot 1919 verantwoordelijk was voor een zeer grootschalige restauratie van de Domtoren. De dood van Nieuwenhuis in 1919 zien de auteurs als het einde van het door Cuypers volledig gedomineerde tijdperk, zodat vervolgens de moderne monumentenzorg de restauratie kon afronden. Dankzij Smit weten we nu dat Nieuwenhuis tot drie keer toe werd ingeschakeld door het Rijk om politiek gevoelige verbouwingsprojecten aan het Binnenhof uit te voeren, volgens Smit juist omdat hij niet tot het kamp Cuypers behoorde; eerst in 1879 als architect bij de Hofkapel en de gebouwen daaromheen, inclusief de Trêveszaal en de vergaderzaal van de Eerste Kamer, vervolgens in 1889 als adviseur bij de Grafelijke Zalen, en tot slot nog een keer in 1912 als adviseur bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.

We hebben nu gezien wat er in de wetenschappelijke studie van de Nederlandse architectuurgeschiedenis nog over is van de reputatie van Nieuwenhuis en diens werk. Dat is niet veel, en wat er nog aan kennis over Nieuwenhuis is, is gefragmenteerd en verspreid. We hebben ook kunnen reconstrueren hoe de perceptie van Nieuwenhuis en de historische positie van zijn werk zich hebben ontwikkeld, eerst lange tijd in negatieve zin en sinds relatief recent zowaar ook wat positiever. De vraag of het werkelijk een gebrek is dat Nieuwenhuis in de Nederlandse architectuurgeschiedenisboeken nauwelijks voorkomt, valt buiten het kader van deze studie en zal in een later, meer uitgebreid biografisch onderzoek beantwoord moeten worden. We kunnen nu echter al wel concluderen dat hij een goede kandidaat lijkt te zijn om in die boeken voortaan een grotere rol toebedeeld te krijgen, en dat het op zijn minst opmerkelijk is dat er niet eens ooit een monografie aan Nieuwenhuis is gewijd:

Bij het handjevol projecten waarvan we nu weten dat daar de naam Nieuwenhuis achter gezet kan worden, zitten een aantal zeer prominente bouwwerken en restauraties, ook met een nationale uitstraling. Dat wijst er ook op dat er waarschijnlijk nog aanzienlijk wat architectuurprojecten van Nieuwenhuis moeten zijn, ook met een zekere mate van prestige, die nog op herontdekking liggen te wachten. Een architect krijgt immers niet zulke vooraanstaande projecten als hij verder weinig indrukwekkende dingen doet, en hij zou ook niet tot tweemaal toe door het Rijk zijn teruggevraagd om te helpen bij de renovaties en restauraties van het Binnenhof, het meest prominente en politiek gevoeligste nationale monument. Bovendien hebben we nu aanwijzingen dat Nieuwenhuis in het laatste kwart van de negentiende eeuw openlijk en op het nationale niveau van het debat over de bouwkunst tegenwicht bood aan Cuypers en De Stuers, en hij lijkt zelfs onderdeel uit te maken van een bredere tegenbeweging die dan tot nu toe zeer onderbelicht is gebleven in de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

Ferdinand Jacob Nieuwenhuis
(1848-1919), circa 1895.
[M. Steen / HUA / 221268]

Victor de Stuers (l.) & Pierre Cuypers (r.), 1880.
[Rijksmuseum Amsterdam / RMA-SSA-F-08009-1]

Cornelis Vermeijs, de voorganger van Nieuwenhuis als directeur
Gemeentewerken in Utrecht, 1868 (zie noot 22).
[E.F. Georges / HUA / 106871]

Het door Gugel en Nieuwenhuis
ontworpen Academiegebouw (1892) aan
het Domplein in Utrecht, met links
daarvan de door Cuypers gerestaureerde
pandhof en aula, vanaf de Domtoren, 1999.
[HUA / 842553]

Gemeentearchivaris Struick legt tijdens een debatavond in de senaatszaal van het Academieggebouw in 1982 uit waarom de theorie van Haakma Wagenaar (zittend links, met armen over elkaar) over de Domtoren als verdedigbare schuilplaats voor de Utrechtse bisschop niet overtuigend is. [HUA / 102980]

Het Centraal Museum (1917-1921) in Utrecht, het laatste ontwerp van Nieuwenhuis, 2000. [HUA / 117364]

De Domtoren in de steigers tijdens de restauratie die Nieuwenhuis en Cuypers van 1899 tot 1919 samen uitvoerden, circa 1910. Op de voorgrond de Domkerk, met op het koor het lessenaarsdak dat Nieuwenhuis aanbracht ondanks de heftige protesten van Cuypers in 1881. [HUA / 82989]

De vierschaar in het (toenmalige) stadhuis van Den Haag, 1940; rechts is nog net het kleine toegangsportaal te zien, waar Cuypers en Nieuwenhuis in 1889 een hoogoplopende discussie over hadden. [Dienst Stadsontwikkeling / Gemeentearchief Den Haag / 6.03189]

De door Nieuwenhuis ontworpen Handelsbeurs (l.) en Fruithal (r.) op het Vredenburg, circa 1905; de Fruithal werd in 1919 gesloopt – Nieuwenhuis was net vier maanden eerder overleden – en de Handelsbeurs in 1928. [E.A. van Blitz / HUA / 24700]

De grote openbare lagere school aan de Poortstraat in Utrecht (twaalf leslokalen), één van de door Nieuwenhuis ontworpen hoekscholen, circa 1910. [HUA / 40482]

De Hofkapel van het Binnenhof, vlak voor de afbraak en de bouw van de nieuwe, door Nieuwenhuis ontworpen gebouwen, 1879. [RCE, Amersfoort / OF-03634]

De Grafelijke Zalen op het Binnenhof, tijdens de restauratie van 1897-1904; het verwijderen van de gietijzeren kap, 1902. [A. Mulder / RCE, Amersfoort / 15.101]

De Lairessezaal, voor en na de restauratie. [RCE / 31.356 & J.G. Kramer / RCE / OF-05845]

Het ministerie van Binnenlandse Zaken, 1913; de voorbereidingen voor de nieuwbouw, waar Nieuwenhuis als adviseur bij betrokken was, en die zou aansluiten – letterlijk en figuurlijk – op de rest van de door hem ontworpen gevels aan de Hofvijver. [A. Mulder / RCE, Amersfoort / 15.093]

LITERATUUR

- Baalman, Dirk, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde: Eugen Gugel', in: *De sluitsteen* (Cuypers Genootschap), 7^e jaargang (1991), nr 2, p. 43-66.
- Bock, Manfred, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur im ausgehenden Jahrhundert*, Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst 3, Den Haag – Wiesbaden, 1983.
- Boer – Van Hoogevest, Carien de, eindred., *Bouwen op historie: 100 jaar Van Hoogevest Architecten*, uitgeverij Sun, Amsterdam, 2009.
- Brouwer, Petra, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2011.
- Bruin, R.E. de, P.D. 't Hart, A.J. van den Hoven van Genderen, A. Pietersma en J.E.A.L. Struick, red., *Een paradijs vol weelde: Geschiedenis van de stad Utrecht*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2000.
- Denslagen, W.F., *Omstreden herstel: Kritiek op het restaureren van monumenten* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen), Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1987.
- Haakma Wagenaar, Th., 'De spits van den domtoren', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1938, p. 25-41.
- Haslinghuis, E.J. en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)*, Staatsuitgeverij, Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, 's Gravenhage, 1965.
- Kam, René de, A.F.E. Kipp en Daan Claessen, *De Utrechtse Domtoren: trots van de stad*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2014.
- Kam, René de, 'Het jaar 1919 als keerpunt van de restauratievisie over de Domtoren', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2019*, Vereniging Oud-Utrecht, 2019, p. 80 – 111.
- Leeuwen, A.J.C. van, *De maakbaarheid van het verleden: P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect 1850-1918* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen), Waanders, Zwolle, 1995.
- Michels, Joost, 'De idee-fixe van 'oude' luister: het Vijf Kerken Restauratieplan voltooid', in: *Bulletin KNOB*, 90^e jaargang, nr. 4, 1991, p. 117-131.
- Monumentencommissie Gemeente Utrecht, red., *Jongere bouwkunst in Utrecht: monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940*, Uitgeverij Westers, Utrecht, 1985.
- Palmaerts, Geert, *Eclecticisme: over moderne architectuur in de negentiende eeuw* (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam), Uitgeverij 010, Rotterdam, 2005.
- Santen, Bettina van, *Scholen en schoonheid: tweehonderd jaar Utrechtse basisscholen*, Utrechtse stadsgeschiedenissen 5, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2007.
- Schaik, Ton H.M. van, en Carien de Boer – Van Hoogevest, *De gotische Dom van Utrecht*, Het Utrechts Archief / Stichting Vrienden van de Domkerk / SPOU, Utrecht 2004.
- Smit, D.E.J., *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*, proefschrift Universiteit Leiden, 2015.
- Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1975.
- Wiegman, Menno, 'De restauratie van de Domtoren, verschillende restauratieopvattingen verenigd', in: *Bulletin KNOB*, 109^e jaargang (2010), nr. 6, p. 222 – 233.
- Wiegman, M.A., *De restauratie van het Domplein te Utrecht 1875-1932: over de waarde en betekenis van een plein*, masterscriptie Universiteit Utrecht, 2007.
- Wiegman, Menno, 'Verscheidenheid aan vormen, eenheid van gedachte: architect en directeur Gemeentewerken Ferdinand Jacob Nieuwenhuis', in: *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 85^e jaargang nr. 2 (april 2012), p. 32-38.
- Woud, Auke van der, *Sterrenstof: Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Uitgeverij 010, Rotterdam, 2008.
- Woud, Auke van der, *Waarheid en karakter: het debat over de bouwkunst 1840-1900*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 1997.